

ભાષાવિમર્શ

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુસ્તક ૧; અંક ૧

જાન્યુઆરી ૧૯૭૮

ભારતી મોદી	અર્થવિજ્ઞાન ('સિમેન્ટિક્સ')-૧૯૬૫ પછી	૧
સિતાંશુ યશશ્વંદ	તથુ જ્યોતિ : જ્ઞાનમીમાંસાની દૃષ્ટિએ સ્વત્ત્વ	૧૮
હરિવલ્લભ ભાયાણી	ગુજરાતી વિશેષણના પ્રયોગોમાં તુલનાની અભિવ્યક્તિ	૨૪
જયદેવ શુક્લ	સમર્થાક્તિક (પાતંજલ મહાભાષ્યના ૧૯ મા આક્તિકનો અનુવાદ)	૩૦

સંપાદકીય ૭૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- ☐ 'ભાષાવિમર્શ' માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતા મૌલિક સંશોધન, અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસંગીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- ☐ વર્ષનાં ૨૦૦ થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- ☐ વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦.
- ☐ જવાબ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવા માટેનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
C/O હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, આશ્રમરોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯ ટે. નં. ૭૭૩૪૭
- ☐ લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવા માટેનું સરનામું :
હરિવલ્લભ ભાયાણી
૯, હાઇલેન્ડ પાર્ક, ગુલબાર્ડ ટેકરો, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.
- ☐ પ્રમંથ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોશી, રઘુવીર ચૌધરી.

પ્રકાશક : મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૯
મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ-૧

અર્થવિજ્ઞાન ('સિમેન્ટિક્સ')—૧૯૬૫ પછી*

ભારતી માદી

૧૯૬૫ પછી ભાષાવિજ્ઞાનની પરિસ્થિતિ વિકટ બની 'આસ્પેક્ટ્સ'ને કારણે ચોમ્સ્કીના પોતાના જ ધણા અનુયાયીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને એકંદરે કહીએ તો અમેરિકાના બધા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ જુદી જુદી દિશામાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ ઉપર કામ કરતા થઈ ગયા અને ન ઊકલેલા પ્રશ્નોના જવાબ શોધવામાં રત થઈ ગયા. એમાં ધણા આગવા એવા વિચારો રજૂ કરતું, નવું અને વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું. આને લીધે તો એક જાતની ગૂંચવણભરેલી સ્થિતિ સર્જાઈ. ૧૯૬૭ના સિમ્પોઝિયમમાં જ આ ગૂંચવણનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો, અને અમેરિકાનો ભાષાવિજ્ઞાની મૂંઝાઈને પૂછવા લાગ્યો કે જો આપણે સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો અંગે કોઈ વ્યવસ્થિત દિશા ચીંધી ન શકતા હોઈએ તો આપણે આજે ભાષાવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીને શીખવવું શું ? લેન્ગેન્ડોએને એનો યોગ્ય જવાબ વિચાર્યો. એમણે કહ્યું (અને એમની સાથે મોટા ભાગના ભાષાવિજ્ઞાનીઓ સંમત થયા) કે વિદ્યાર્થી હોય કે ભાષાવિજ્ઞાની હોય, જો એ ભાષા અંગેના રસપ્રદ અને મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન ખેંચી શકે અને એ પ્રશ્નો ઉપર થોડો પણ પ્રકાશ નાખી શકે તોય સંતોષ માનવો પડે.

આ ડામાડોળ સ્થિતિમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવી કોઈ વાત હોય તો એ કે ૧૯૫૭ પછીના વર્ષોમાં જે સૈદ્ધાંતિક ઐક્ય ભાષાવિજ્ઞાનીઓના સંશોધનક્ષેત્રે જણાતું હતું એ અદૃશ્ય થઈ ગયું. જાતજાતના મતભેદો, વાદવિવાદો અને ગૂંચવણોને લીધે કેટલીક કડવાશ પણ ઊભી થઈ.

આ સ્થિતિની શરૂઆત કાત્ઝ, ફ્રાડર, પોસ્ટલ અને ચોમ્સ્કીનાં લખાણોને કારણે થઈ. સિમેન્ટિક્સ અંગેની વિચારણાનો વ્યાકરણમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ એટલું સ્વીકારીએ એટલે વ્યાકરણનું સ્વરૂપ બદલવું પડે. ૧૯૫૭માં

* ગુજરાત યુનિવર્સિટી દ્વારા રા. વિ. પાઠક સ્મારક માનવવિદ્યા ગ્રંથમાળા નીચે દ્વંક સમયમાં પ્રકાશિત થનાર 'પશ્ચિમની આધુનિક વ્યાકરણમીમાંસા' એ પુસ્તકનું અંતિમ પ્રકરણ.

તો વ્યાકરણનું સ્વરૂપ એ રીતે વિચારાયેલું કે જ્યાં વાક્યવિચારનું કાર્ય પૂરું થાય, ત્યાંથી સિમેન્ટિક્સનું કાર્ય શરૂ થાય. આવા વ્યાકરણની ક્ષતિ સુધારવા જતાં સિમેન્ટિક્સ અંગેના કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા. તે આ પ્રમાણે છે :

૧. સિમેન્ટિક્સના સિદ્ધાંતનું અમૂર્ત સ્વરૂપ કેવું હોય ?
૨. આ સિદ્ધાંતની નેમ શી ?
૩. આ સિદ્ધાંત ઉપરની નિરૂપણાત્મક અને પ્રયોગાત્મક ચરતો કેવા પ્રકારની હોય ?
૪. સિમેન્ટિક્સની 'મેટાથિયરી' કેવી હોય ?

ભાષાઓ એકબીજાથી તદ્દન જુદી હોય તોય આપણો સિદ્ધાંત અમૂર્ત સત્ય જણાવે તેવો હોવો જોઈએ-એ હકીકત તો બધાને જ સમજાઈ ગઈ હતા.

કાલ્પ અને ફોરરે તો, ભાષાવૈજ્ઞાનિક વર્ણનમાંથી વાક્યવિચારનું વર્ણન બાદ કરીએ તો સિમેન્ટિક્સ બાકી રહે એમ કહ્યું હતું. પરંતુ એનો અર્થ શું એવો કે ભાષાનું જે પાસું તમે વાક્યવિચારમાં ન સમજાવી શકો તેને સિમેન્ટિક્સમાં ધકેલવાનું ? આ તો શક્ય ન બને અને તેથી જ નવાં વલણોએ અને નવી સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિએ દેખા દીધા. પરિણામે એટલું તો નક્કી થઈ ગયું કે સિમેન્ટિક્સ વાક્યવિચારના પ્રશ્નો જરૂર ઉકેલશે, પરંતુ માત્ર વાક્યવિચારગત હોય એવાં સંશોધનો સિમેન્ટિક્સના પ્રશ્નો નહિ ઉકેલે. આ નવા દૃષ્ટિકોણથી શરૂ થયેલી ખોજના ઇતિહાસ તરફ આપણે સહેજ લક્ષ આપીએ.

૧૯૬૧ માં 'યુનિવર્સલ ઇન લેંગ્વેજ' (ભાષામાત્રનાં સાર્વત્રિક તત્ત્વો) ઉપર એક સેમિનાર થયો. ભાષાના સાર્વત્રિક તત્ત્વોનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યા વિના ભાષા અંગેનું સંશોધન અધૂરું રહે તે નક્કી થઈ ગયું. ૧૯૭૨માં વ્હોર્ફનાં લખાણો 'લેંગ્વેજ થોટ એન્ડ રિઅલિટી' એ નામે પ્રસિદ્ધ થયાં. એમણે કહ્યું કે ભાષાવૈજ્ઞાનિક શોધ એટલે અર્થની શોધ. સિમેન્ટિક્સના ઇતિહાસમાં આ અગત્યનું પુસ્તક છે. વ્હોર્ફે જોયું કે 'અર્થ' એ શું છે તે સમજવું હોય, તો મનુષ્યની સાંસ્કૃતિક, સામાજિક વર્તણૂકને સમજવી પડે. કારણ 'અર્થ' આ બધાના મધ્યબિંદુમાંથી નીપજે છે. ભાષાવિજ્ઞાન એ માત્ર સ્વાયત્ત વિષય રહેતો નથી પરંતુ એ સમાજવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન જેવી વિદ્યાશાખાઓ સાથે આપલે કરી વિકસતો વિષય છે.

૧૯૬૬ માં વાઇટરાઇમિ 'એક્સ્પ્લોરેશન્સ ઇન સિમેન્ટિક થિયરી' નામનો લેખ લખ્યો. એમણે કહ્યું કે ભાષાવિજ્ઞાનનું સિમેન્ટિક્સ ઉપર ધ્યાન

દોરાય, એનો અર્થ એવો કે ભાષાવિજ્ઞાનને યૌવનની પુનઃપ્રાપ્તિ થઈ છે. એમણે કેટલાંક નીચે પ્રમાણેનાં વિધાનો કર્યા :

૧. હવેથી જનરેટિવ વ્યાકરણના માળખામાં રહીને જ કામ કરવાનું.
૨. બ્લૂમફિલ્ડને અભિપ્રેત હતું તેવું 'એન્ટિમેન્ટાલિઝમ' તથા વસ્તુલક્ષી અભ્યાસ એ એનો ત્યાગ કરવો.
૩. ભાષા સાથે જોડાયેલા ગમે તેટલા ગૌણ લાગતા પ્રતિભાવો ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
૪. સાર્વાત્રિક તત્ત્વોની ખોજ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થવું જોઈએ.
૫. એકંદરે સિમેન્ટિક્સે, ભાષાની ખાસિયતો તરફ દુર્લક્ષ કરતું અને ખોટી રીતે પ્રેરિત એવું વસ્તુલક્ષીપણું છોડવું જોઈએ.
૬. છેલ્લે, ચોમ્સ્કીન 'જનરેટિવ' પણાના - સર્જનશીલતાના - પડકારને અનુરૂપ બનવું જોઈએ.

૧૯૬૭માં ટેક્સાઝ વિદ્યાપીઠમાં 'યુનિવર્સલ ધન લિન્ગ્વિસ્ટિક થિયરી' ઉપર એક સિમ્પોઝિયમ થયું. આવા સિમ્પોઝિયમની જરૂરિયાત ઘણા ભાષાવિજ્ઞાનીઓને જણાઈ હતી. માત્ર એકાદ ભાષાનું, એ જ ભાષાને પ્રસ્તુત હોય એવું, વ્યાકરણ લખવું તેને વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ ન કહેવાય. સાચો ભાષાવિજ્ઞાની આવું વ્યાકરણ લખીને સંતોષ પામે નહિ. ભાષાવિજ્ઞાની એકાદ ભાષાનું વર્ણન કરવા ધારે તોય જ્યાં સુધી (ચોમ્સ્કીએ કહ્યાં છે તેવાં) સાર્વાત્રિક તત્ત્વોની ખોજમાં મદદરૂપ નીવડે એવું એનું વર્ણન ન હોય ત્યાં સુધી તેવા વર્ણનની કિંમત ક્ષણિક જ રહે. આ સિમ્પોઝિયમમાં જોન રોસે કહ્યું કે કોઈ પણ ભાષાનું, એના જ બંધારણના સંદર્ભમાં વર્ણન કરવું તે તદ્દન નિર્માલ્ય એવું કાર્ય ગણાય. આ સિમ્પોઝિયમથી સાર્વાત્રિક તત્ત્વો શોધવાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો જેને, પરિણામે સિમેન્ટિક્સના સિદ્ધાંતને નવું રૂપ મળ્યું.

૧૯૬૫ના 'આસ્પેક્ટ્સ'માંના લાખણમાં ચોમ્સ્કીએ 'પોર્ટ રાયલ ગ્રામર'નો નિર્દેશ કર્યો. એ વ્યાકરણમાં - અને તે અરસાનાં ખીજાં વ્યાકરણોમાં પણ - વ્યાકરણનો તર્કશાસ્ત્ર સાથેનો સંબંધ સ્વીકારાયો છે. ૧૭મી સદીના વ્યાકરણકારો માટે તો આખું વિશ્વ ભાષા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, અને વ્યાકરણ એ આ ભાષાનું બૌદ્ધિક પૃથક્કરણ છે. ચોમ્સ્કી આ ફિલસૂફીથી આકર્ષાયા, પરંતુ ૧૭મી સદી પછીના - છેક ૧૯૫૫ સુધીના - વચગાળામાં

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

તર્કશાસ્ત્ર કે ફિલસૂફીની મદદ વગર વ્યાકરણીય પ્રવૃત્તિ કરવા તરફનું વલણ રહ્યું. ૧૭મી સદીના ફિલસૂફીએ તો એમ કહ્યું હતું કે ભાષાની પાછળ અમુક તર્કતંત્ર રહેલું છે અને વ્યાકરણીય સંબંધો સમજવા આ તર્કતંત્ર સમજવું જોઈએ. દુર્ભાગ્યે ચોમ્સ્કીએ તર્કતંત્રના આધારને પૂર્ણ રીતે અપનાવ્યો નહિ. તેથી એમણે જે ફિલસૂફી અને તર્કશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે ઉપરછલ્લો રહ્યો. એમણે ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ની વિભાવના પોતાના વ્યાકરણના માળખામાં ઉમેરી. પરંતુ સિમેન્ટિફિકેશન પ્રશ્નો ઉકેલવા આધુનિક તર્કશાસ્ત્રનો લાભ ઉઠાવ્યો નહિ. ૧૯૪૭માં બૂલે (Boole) રજૂ કરેલા આધુનિક તર્કશાસ્ત્રમાંથી ચોમ્સ્કીએ પોતાના ‘ટ્રાન્સ-ફોર્મેશન’ વ્યાકરણ માટે થોડીક મદદ લીધી છે, પરંતુ સંપૂર્ણપણે ત્રોજિકને અપનાવ્યું નથી. આને કારણે બીજી થયેલી કેટલીક ગૂંચવણો તરફ ૧૯૬૭ના સિમ્પોઝિયમમાં ધ્યાન ખેંચાયું. મેકોલે એ પોતાના લખાણ ‘ધ રોલ ઓફ સિમેન્ટિફિકેશન ઇન ઓ ગ્રામર’માં કાલ્, ફોર્ડર, ચોમ્સ્કી વ.તો વિરોધ કરતા કહ્યું કે વાક્યવિચાર અને સિમેન્ટિફિકેશનની વચ્ચે એવી કોઈ સ્વાભાવિક લાગે એવી દીવાલ નથી. ચોમ્સ્કીએ જે રીતે ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ની વિભાવના રજૂ કરી છે એ યોગ્ય નથી. ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’નું એ જુદું સ્તર બોલું કરીને ભાષાને સમગ્રપણે જોવાની આપણી મૂળ નેમને ચોમ્સ્કીએ હાનિ પહોંચાડી છે. ભાષા એક સંપૂર્ણ એકમ છે અને એને સમગ્રપણે જ જોવી રહી. એમણે કાલ્ અને ફોર્ડરના ‘ભાષાવિજ્ઞાની વર્ણનમાંથી વ્યાકરણ બાદ કરતાં જે રહે તે સિમેન્ટિફિકેશન’ જેવા અર્થના વિધાનને સંપૂર્ણપણે વખોડી કાઢ્યું. એમણે કહ્યું કે આ વિધાન જે સ્વીકારીએ તો અર્થ એવો થાય કે સિમેન્ટિફિકેશન એ મૂળ વ્યાકરણનો ભાગ નથી પણ એક જાતનો ‘વધારો’ છે, ચોમ્સ્કીના સિમેન્ટિફિકેશને જુદું રાખવાના પ્રયત્નો, તેની ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ની વિભાવના એ બધું ચોમ્સ્કીના જ સિદ્ધાંતમાં બંધાયેલું આવતું નથી. જે કારણોસર હેલેએ બ્લૂમ્ફિલ્ડીઅન ભાષાવિજ્ઞાનીઓની ‘ફોનોલજી’ને વ્યાકરણથી જુદી રાખવાની પદ્ધતિને વખોડી, તે જ કારણોને લીધે ચોમ્સ્કીની ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ની વિભાવના ટીકાત્મક બને.

આ સિમ્પોઝિયમમાં કલીમા, લેકોફ, લેન્ગેન્ડોએન, રોસ, ફિલમોર, મેકોલે, કિપાર્સ્કી જેવાઓએ ભાગ લીધો હતો. ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ એ વાક્યોના અર્થની જ રજૂઆત છે એવા મેકોલેએ પ્રદર્શિત કરેલા મતને સમાંતર જ બીજા બધાના મતો પણ રહ્યા.

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૬]

જોકે તેમ છતાં ઘણા ચોમ્સ્કીના મતની પૂર્તિ કરતા રહ્યા - ખાસ કરીને કાત્ઝ, ફોડર, જોકે-ડોફ વ. આપણે તો આ બધાનો થોડોક સારાંશ જ અહીં જોઈ શકીશું. એટલા બધા મતભેદો આ બધાની વચ્ચે શરૂ થયા કે એક સળંગ સૂત્રે બંધાયેલી વિચારસરણી શોધવી મુશ્કેલ થઈ પડે. ૧૯૬૯માં 'ભાષાવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની નેમ' અંગે ચર્ચા કરવા ટેકચાઝ ખાતે ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ભેગા થયા હતા. કારણ ૧૯૬૯ સુધીમાં તો સિમેન્ટિક્સના અભ્યાસના બે પ્રવાહો શરૂ થઈ ગયા હતા.

ચોમ્સ્કીના વિરોધ કરનારાઓમાં સૌથી મોખરે રહ્યા એમના જ 'વિદ્યાર્થી' લેકોફ. એમના પીએચ. ડી.ની ઉપાધિ માટે તૈયાર કરેલા મહાનિબંધે ('ઓન ધ નેચર ઓવ સિન્ટેક્ટિક ઇરેગ્યુલારિટી') ચોમ્સ્કીના 'આસ્પેક્ટ્સ'માંના વિચારો અંગે જબરો ઊઠાપોઠ જગાવ્યો. પુસ્તકાકારે છપાઈને બહાર પડતા પહેલાં તો આ નિબંધની ઘણી ઝેરોક્ષ નકલો થઈ અને બધા ભાષાવિજ્ઞાનીઓના હાથમાં ફરતી રહી, જેને કારણે કેટલાક ભાષાવિજ્ઞાનીઓ એમના વિચારો સાથે સહમત થઈ એક જ દિશામાં કામ કરતા થયા.

આમ તો મૂળે લેકોફે 'આસ્પેક્ટ્સ'માંના મોડેલ ઉપર કામ કરવા 'ધાયુ' હતું. પરંતુ કામ શરૂ કર્યા પછી એમને જણાયું કે ચોમ્સ્કીના ઘણા મુદ્દાઓ સૈદ્ધાંતિક રીતે ખોટા ઠરાવી શકાય એમ છે. આથી એમનું મોડેલ સફળ થઈ શકે નહિ.

લેકોફે બતાવ્યું કે કોઈપણ ભાષાવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતે બે પ્રશ્નોના જવાબો આપવા જોઈએ :

૧. વાક્યોની પાછળ કેવા પ્રકારની નિયમિત વ્યવસ્થા રહેલી હોય છે ?
૨. કઈ નિયમિતતાને આધારે વાક્યોના 'સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર'ને એમના અર્થ સાથે જોડાય ?

આપણે જાણીએ છીએ કે ચોમ્સ્કીના ૧૯૫૭ અને ૧૯૬૫નાં વ્યાકરણો આમાંના પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ તો સહેલાઈથી આપી શકે છે, કારણ આ વ્યાકરણે વાક્યવિચારનો અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપવો પણ જરૂરી છે. વાક્યવિચારને સ્તરે રહેલી 'નિયમિતતાઓ'નો અભ્યાસ કરતાં, એની પાછળ રહેલી અર્થગત વ્યવસ્થા તરફ લક્ષ જવું જ જોઈએ, પરંતુ આપણા આ બે 'ટ્રાન્સફોર્મેશનલ' વ્યાકરણોએ તો વ્યાકરણને અર્થના સ્તરથી જુદું રાખ્યું. જોકે તેથી જ ચોમ્સ્કીના અનુયાયીઓનું

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

ધ્યાન અર્થ ઉપર ગયું. એમનું કહેવું તો એવું હતું કે પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ સરખી રીતે આપવા માગીએ, તો સ્વાભાવિકપણે જ બીજા પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા તરફ ધ્યાન જાય અને આપોઆપ સ્વાયત્ત વાક્યવિચારનો લોભ છોડવો પડે. એટલે કે વાક્યવિચારના સંશોધનો કરતી વખતે એની પરિસ્થિતિ આવીને બીની રહે કે અર્થગત પુરાવાની મદદ લેવી પડે, અને તેથી આડકતરી રીતે વ્યાકરણની અંતર્ગત વ્યવસ્થા અંગેની વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રયોગાત્મક સાબિતી મળે. આપણે જોયું કે ઓમ્સ્ક્રીના વાક્યવિચારના સ્તર ઉપર જ આ જાતનો નિરૂપણપદ્ધતિનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. જોકે એકંદરે એમણે પોતાના વ્યાકરણનું કાર્ય વાક્યવિચારગત પુરાવાઓ વડે કયું હતું- અર્થાત્ સિમેન્ટિક્સનું જુદું સ્તર રાખ્યું હતું. એમાં એમ કહ્યું કે 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' માં વ્યાકરણીય સંબંધો અંગેની માહિતી હોય અને 'ટ્રાન્સફોર્મેશન'ના નિયમો વડે 'સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર' પ્રાપ્ત થાય અને અર્થઘટન થાય. આ અભિગમ અર્થઘટન માટેના જુદા નિયમો આપે. આથી આ અર્થઘટનાત્મક સિમેન્ટિક્સ કહેવાયું અને ઓમ્સ્ક્રીના વિરોધપક્ષવાળાઓએ અને 'સ્વાયત્ત સિમેન્ટિક્સ' કહ્યું. મેકેલે, રોસ, લેકાફ, પોસ્ટલ વગેરેએ તો એમ કહ્યું કે વાક્યનું 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' એ જ એની અર્થગત રજૂઆત છે. પોતાના અભિગમને એ લોકો 'જનરેટિવ સિમેન્ટિક્સ' તરીકે ઓળખાવે છે.

આ બે સિદ્ધાંતો વચ્ચેના વાદવિવાદો, દુર્ભાગ્યે કેટલીક નિરૂપણપદ્ધતિની ગૂંચવણમાં અટવાઈ ગયા. કાત્ઝ, ફોડર અને પોસ્ટલનાં લખાણો પછી એટલું નક્કી થઈ ગયું કે માત્ર વાક્યતંત્ર અને 'ફોનોલજી'નું વર્ણન કરીએ તો ભાષા બોલનારની સૂઝનું સંપૂર્ણ વર્ણન થઈ શકે નહિ. કારણ ભાષા બોલનાર જેમ વ્યાકરણપદ્ધ તથા અન્યાકરણીય વાક્યો વચ્ચેનો અને સાચાં તથા ખોટાં ઉચ્ચારણો વચ્ચેનો ભેદ સમજે છે, તેમ સાચાં અને ખોટાં અર્થઘટનો વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજે છે. આથી જો ભાષાની સૂઝના પૂર્ણ વર્ણનમાં સિમેન્ટિક્સનું પણ વર્ણન સમાવીએ નહિ, તો વાક્યને અર્થઘટન પ્રાપ્ત થાય નહિ. આના ઈલાજ તરીકે કાત્ઝ, ફોડર અને પોસ્ટલે 'પ્રોજેક્શન'ના નિયમો સૂચવ્યા, પણ એ થોડાક અસ્પષ્ટ રહ્યા. એટલું જ નહીં, બેલકુ એ લોકોએ એક જુદું સ્તર રજૂ કર્યું, અને એને કારણે ઘણા વાદવિવાદ ઊભા થયા.

અહીં સિમેન્ટિક્સ અને વાક્યતંત્રના સંબંધો અંગે થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે વાક્યોની સુઘટિતતા, વાક્યતંત્રના સ્તરના

નિયમોનું પાલન કેટલા પ્રમાણમાં થયું છે તેના ઉપર આધાર રાખે. આ નિયમો બે પ્રકારના હોય : વાક્યરચનાના અને 'ફોનોલજી'ના. આમાંના વાક્યરચનાના નિયમો વાક્ય સ્વીકાર્ય અને - સુધટિત અને તે બેવાનું કાર્ય કરે. આ સુધટિતતા નર્ચા રચનાગત નિયમો ઉપર જ અવલંબે નહિ, પણ સિમેન્ટિક્સના નિયમો ઉપર પણ અવલંબે. આના કેટલાક દાખલા અહીં આપીએ.

૧. જે પુસ્તક હું રોજ વાંચતી હતી તે મેં પહેલી વાર આજે હાથમાં પકડ્યું.

આ વાક્ય રચનાગત નિયમો પ્રમાણે સુધટિત હોય, છતાં એનું અર્થ-ઘટન શક્ય નથી. કારણ આપણી દુનિયામાં પુસ્તક હાથમાં લીધા વગર વાંચવું શક્ય નથી. તેવી જ રીતે,

૨. એમનું વિમાન પાણીમાં ઊડ્યું.

એના જેવું વાક્ય પણ રચનાગત નિયમો પ્રમાણે વ્યાકરણબદ્ધ હોય તોય, આપણી દુનિયામાં જે હકીકત શક્ય નથી તેવી હકીકત રજૂ કરતું હોઈ તેનું અર્થઘટન અશક્ય લાગે છે. આવી અશક્ય લાગતી હકીકત રજૂ કરતાં વાક્યો સંદિગ્ધ હોઈ શકે અને તો એવા વાક્યનો એકાદ અર્થ સ્વીકાર્ય હોય એવું પણ બને. જેમ કે

૩. એણે જે ગઈ કાલે ખાધી હતી તે ચોકલેટ હમણાં જ ખરીદી.

આ વાક્યનું એક અર્થઘટન સ્વીકાર્ય બને, જેમ કે, 'જે ગઈકાલે ખાધી હતી તે જ પ્રકારની ચોકલેટ હમણાં ખરીદી,' પરંતુ ખીજી રીતે જોતાં આમ પણ અર્થઘટન થાય, જેમ કે, 'જે ગઈકાલે ખાધી હતી તે જ ચોકલેટ હજી હમણાં જ ખરીદી.' આ તો આપણી દુનિયામાં અશક્ય એવી બિના છે.

આમ આપણી દુનિયામાં શક્ય ન હોય એવી બિના રજૂ થાય તોય વાક્યોને ક્યારેક ઘટાવી શકાય ખરાં, કારણ 'ઘટાવવાની' ક્રિયાનો તર્ક-શાસ્ત્રની બનાવેલી 'ટ્રુથ કન્ડિશન્ઝ'ની^૧ સાથે થોડો સંબંધ છે. ઉપરના

૧. સિમેન્ટિક્સનો ૧૯૬૫ પછી થયેલો વિકાસ, ભાષાની પાછળ રહેલા તર્કશાસ્ત્ર ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે. ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ જોયું કે અર્થઘટનની પ્રક્રિયા એ આવા તર્કશાસ્ત્રીય સંબંધો સમજ્યા વિના સમજવી શકાશે નહિ, અને તેથી આધુનિક તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ સિમેન્ટિક્સના અભ્યાસ માટે આવશ્યક ગણાયો છે. એ અંગેની સમજણ અહીં આપી શકાશે નહિ. આથી 'ટ્રુથ કન્ડિશન્ઝ' અંગે તો જિજ્ઞાસુએ તર્કશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાંથી જાણી લેવું.

વાક્યને બે પ્રકારની 'દ્રુથ કન્ડિશન્ઝ' છે એમ કહીએ, એનો અર્થ એમ કે એનું બે પ્રકારે અર્થઘટન થાય અને એ સંદિગ્ધ વાક્ય છે.

પરંતુ ક્યારેક આપણી સૂઝ પ્રમાણે જુદાં અર્થઘટનવાળાં બે વાક્યોની 'દ્રુથ કન્ડિશન્ઝ' એક સરખી હોઈ શકે; જેમ કે

૪. એ નાસી ગયો, સાલો બદમાશ !

૫. એ નાસી ગયો.

બન્નેની 'દ્રુથ કન્ડિશન્ઝ' એક જ હોવા છતાં આપણે આપોઆપ જાણીએ છીએ કે ચોથું વાક્ય કોઈ જુદો જ અર્થ નિષ્પન્ન કરે છે અને એ અર્થ, ઉમેરાયેલા બે શબ્દોને કારણે છે. તો ચોથા વાક્યનું અર્થઘટન સિમેન્ટિક્સની સૂઝ ઉપર આધાર રાખે છે. આ બતાવે છે કે બધાં જ વાક્યોની અર્થગત રજૂઆત આ 'દ્રુથ કન્ડિશન્ઝ' વડે થઈ શકે નહિ. બાકી એવું - એ પ્રકારનું વાક્યોનું અર્થઘટન અને અસંદિગ્ધીકરણ સહેલું થઈ પડે. વાક્યોની અર્થગત રજૂઆતના કેટલાંય પાસાં અંગે હજી પૂરો અભ્યાસ થયો નથી. જો કે તર્કશાસ્ત્રની મદદ લઈને આવો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો છે, અને એટલું ચોક્કસ થઈ ગયું છે કે વાક્યની અર્થગત રજૂઆત તો થતી જ જોઈએ. કાત્ઝ અને ફાડરના સૂચન પ્રમાણે ચોમ્સ્કીએ જે ધાર્યું તે 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' એ વાક્યની પાછળ રહેલું બંધારણ રજૂ કરે. પરંતુ પ્રશ્ન તો એવો ઉદ્ભવે કે ચોમ્સ્કીના 'અર્થ'ના નિયમો માટે વાક્ય-તાંત્રના સ્તર ઉપરની કઈ માહિતીની જરૂર પડે? ચોમ્સ્કીએ કાત્ઝ અને પોસ્ટલે બતાવ્યા પ્રમાણે ૧૯૬૫ માં એવું કહ્યું કે 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર'ના સ્તર ઉપર વાક્યના અર્થ અંગેની માહિતી રહેલી હોય અને 'ટ્રાન્સફોર્મેશન'ના નિયમો વડે અર્થફર થવો ન જોઈએ. એમનો આ સિદ્ધાંત 'સ્ટેન્ડર્ડ થિયરી' તરીકે ઓળખાય છે.

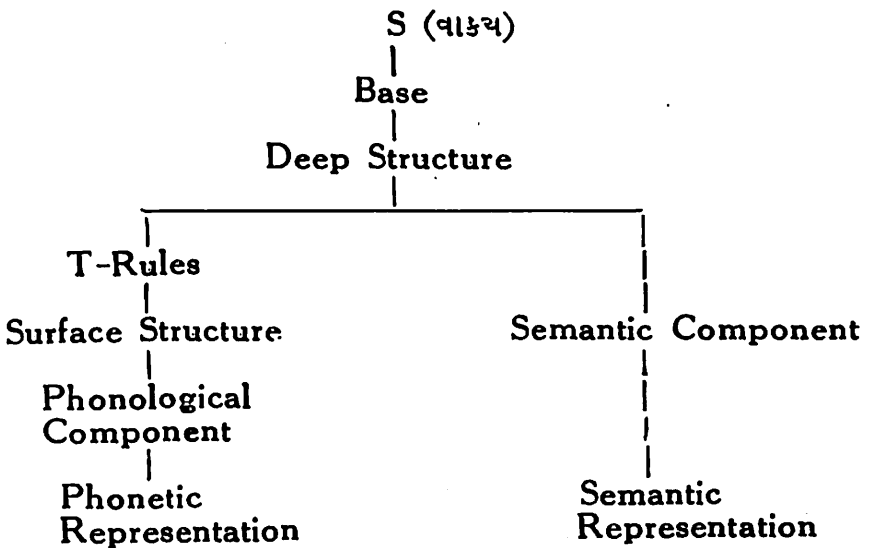
મોટામાં મોટી તકલીફ એવી થઈ કે ચોમ્સ્કીનો આ સિદ્ધાંત આત્મ-ધાતક નીવડ્યો ! કારણ એ 'ટ્રાન્સફોર્મેશન'ના નિયમો અર્થફર ન કરે એ જોવાનું હોય તો 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' એમણે બતાવ્યા કરતાં જુદી જાતનું રાખવું પડે.

આ 'સ્ટેન્ડર્ડ થિયરી' ચોમ્સ્કીના 'આસ્પેક્ટ્સ'માં બતાવેલા નિયમોની રચના માટે જ તકલીફ ઊભી કરે છે (જ્યાં જ્યાં પ્રમાણવાચક, નકારાત્મક અને સહાયક ક્રિયાપદો વગેરે હોય ત્યાં). જુઓ

૬. આ વર્ગમાં કોઈએ બે પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી.

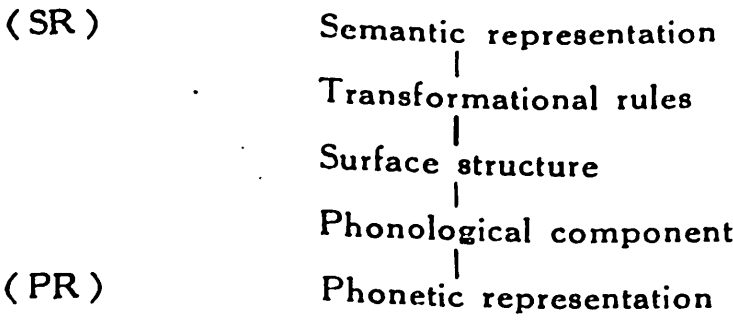
૭. આ વર્ગમાં બે પુસ્તકો કોઈએ વાંચ્યાં નથી.

આમાં છૂટું વાક્ય સંદિગ્ધ છે જ. એના બે અર્થ થાય છે. એક તો એવો કે “આ વર્ગમાં કોઈ એક જણે બે પુસ્તકો વાંચવાનાં બાકી રાખ્યાં છે.” અને બીજો એમ કે “અહીં આ વર્ગમાં જેટલા છે એ બધાએ જ બે પુસ્તકો વાંચ્યાં નથી.” સાતમા વાક્યનો અર્થ આ બીજા અર્થ જેવો થાય. આપણે જરા ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરીએ તો જણાય કે આ બંને વાક્યોના અર્થઘટન માટે જેટલી માહિતી જોઈએ તેટલી ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ના સ્તરે જ પૂરી પાડવી પડે—જો આપણે ઇચ્છતા હોઈએ કે ‘ટ્રાન્સફોર્મેશને’ અર્થફેર કરવો જોઈએ નહિ તો. અને તો પછી એનો અર્થ એવો થાય કે અર્થગત બધીજ માહિતી ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ પૂરી પાડે અને સરવાળે ચોમ્સ્કીને અભિપ્રેત છે તેવા અર્થગત રજૂઆતના નિયમોની જરૂર ન રહે. આ રીતે ‘સ્ટેન્ડર્ડ થિયરી’ આત્મઘાતક નીવડે છે. આમાં સુધારા સૂચવતું નવું માળખું ચોમ્સ્કીએ ૧૯૭૦માં આપ્યું, જે ‘વિસ્તારિત સ્ટેન્ડર્ડ થિયરી’ તરીકે ઓળખાઈ. એમણે કહ્યું કે કેટલીક અર્થગત માહિતી ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ પૂરી પાડે, અને બાકીની ‘સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર’ પૂરી કરે — સિમેન્ટિક્સના નિયમોને જરૂરની હોય તેટલી બાકીની બધી ‘સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર’માંથી મળે. આ સિદ્ધાંત આમ રજૂ કરી શકાય :

ચોમ્સ્કીના આ સિદ્ધાંતોનો (‘સ્ટેન્ડર્ડ થિયરી’ અને તેના વિસ્તરણનો) વિરોધ કરનારાઓએ એમ કહ્યું કે ચોમ્સ્કીનો નવો સિદ્ધાંત એક રીતે પહેલા

સિદ્ધાંત કરતાં બહુ જુદો નથી. એટલું જ નહિ પણ પહેલાની દાંતિઓ દૂર થઈ નથી. એ લોકો માને છે કે સિમેન્ટિક્સ એ કોઈ જુદું સ્તર નથી. ભાષાનાં વાક્યોની પાછળ રહેલું અર્થગત તત્ત્વ એ જ વાક્યોની અર્થગત રજૂઆત. આ રજૂઆતનું 'સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર' ઉપર 'મેપિંગ' થાય. આ પ્રક્રિયા 'ટ્રાન્સફોર્મેશનલ' નિયમો વડે શક્ય બને. જોકે વાક્યોની અર્થગત રજૂઆત અંગેનું એટલે કે 'સિમેન્ટિક' પ્રતિનિધાન અંગેનું આપણું જ્ઞાન હજી અધૂરું છે. એ સિવાય, મનુષ્યચિત્તની ગ્રહણશક્તિ, જ્ઞાન આત્મસાત્ કરવાની શક્તિ ('કોગ્નિટિવ સ્ટ્રક્ચર') અંગે પણ આપણી પાસે પૂરતી સ્પષ્ટતા નથી. છતાં એનો અર્થ એવો નહિ કે ચોમ્સ્કીએ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે સિમેન્ટિક્સનું જુદું સ્તર સ્વીકારવું. આમ 'જનરેટીવ સિમેન્ટિક્સ'ના પુરસ્કર્તાઓ પોતાના સિદ્ધાંતને આ રીતે રજૂ કરે છે :

આ બે દષ્ટિકોણો વચ્ચેનો તફાવત સમજવો જરૂરી છે. ચોમ્સ્કી તો એવું કહેતા આવ્યા છે કે 'જનરેટીવ સિમેન્ટિક્સ' એ એની 'સ્ટ્રેન્ડ થિયરી' કરતાં કોઈ બહુ જુદો સિદ્ધાંત નથી. એ તો માત્ર નામફેર છે. અંતે તો SR ને PR ઉપર 'મેપિંગ' કરવાની પ્રક્રિયા જ બંનેમાં થાય છે. પરંતુ સરખી રીતે વિચાર કરતાં જણાશે કે ચોમ્સ્કી તો 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર'નું એક જુદું સ્તર ઊભું કરે છે; અને એ 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' SR કરતાં જુદું છે. ન્યારે 'જનરેટીવ સિમેન્ટિક્સ' પ્રમાણે એવું કોઈ જુદું સ્તર હોય જ નહિ. જે વાક્યોની પાછળ મૂળમાં રહેલું છે તે જ 'અર્થગત પ્રતિનિધાન' છે. આમ એમને માટે 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' અને SR એક જ છે.

અહીં તો બે મુદ્દાના જ ભેદ બતાવ્યા છે પરંતુ પોતાનો સિદ્ધાંત સાબિત કરવા બંને પક્ષ તરફથી તનતોડ મહેનત ચાલુ થઈ અને આને પરિણામે ૧૯૬૭થી ૧૯૭૭ સુધીના ભાષાવૈજ્ઞાનિક લેખો એટલે એક વાદવિવાદોની આંટીઘૂંટીવાળી માયાબળ. બંને પક્ષો એટલી ઝીણવટથી અને

કસી કસીને પોતાના મતોને રજૂ કરે છે કે એ મત-મતાંતર રજૂ કરવા માટે આપું એક પુસ્તક લખવું પડે !

અંતે આ સ્થિતિનો સારાંશ આપવાનો પ્રયત્ન કરું. “આટલા અનેક-ગણા મતભેદોને અંતે શું ?” એ એક મોટો કોયડો આજે (૧૯૭૭માં પણ) ^૨ ભાષાવિજ્ઞાનીઓ સમક્ષ ખડો છે. એવી પરિસ્થિતિમાં થોડે થોડે સમયે ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ આ મતભેદોમાંથી અગત્યના મુદ્દાઓનાં તારણ કાઢવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખી પરિસ્થિતિનું ચિત્ર બને તેટલું સ્પષ્ટ રહે તે જોયું છે. આમાં મુખ્યત્વે બાબ, પોસ્ટલ, સ્યૂરેન, મેકોલે, જેકેન્ડોફ વ. ના પ્રયત્નો ધ્યાન ખેંચે એવા રહ્યા. એમણે કાઢેલાં તારણો ઉપરથી આપણે આટલું કહી શકીએ :

૧. જે લોકો ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણના માળખામાં રહીને કામ કરે છે તે બધા જ - પછી તે ચોમ્સ્કીના સિદ્ધાંતને અનુસરનારા હોય કે તેનો વિરોધ કરનારા હોય - નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર સહમત થાય છે.

(ક) દરેક મનુષ્યની ભાષામાં (૧) અર્થની રજૂઆતનો અમર્યાદિત ‘સેટ’ હોય, જેને આપણે ‘સિમેન્ટિક રેપ્રિઝેન્ટેશન’ (એસ.આર.) કહીએ. (૨) એવી જ રીતે ઉચ્ચારની રજૂઆતનો અમર્યાદિત ‘સેટ’ પણ હોય, જેને ‘ફોનેટિક રેપ્રિઝેન્ટેશન’ (પી.આર.) કહીએ. (૩) તે સાથે પંક્તિઓની રજૂઆતનો અમર્યાદિત ‘સેટ’ પણ હોય, જેને આપણે ‘સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર્’ (એસ. એસ.) કહીએ. અને ભાષામાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ સ્તરો હોય. જેવાં કે

Semantic representation

Surface structure

Phonetic structure

અર્થગત પ્રતિનિધાનથી માંડી ‘સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર’ સુધી પહોંચવા માટે જે ‘મેપિંગ’ની પ્રક્રિયા થાય તે ચોમ્સ્કીએ બતાવેલા ‘ટ્રાન્સફોર્મેશન’ના નિયમો વડે સાધ્ય બને.

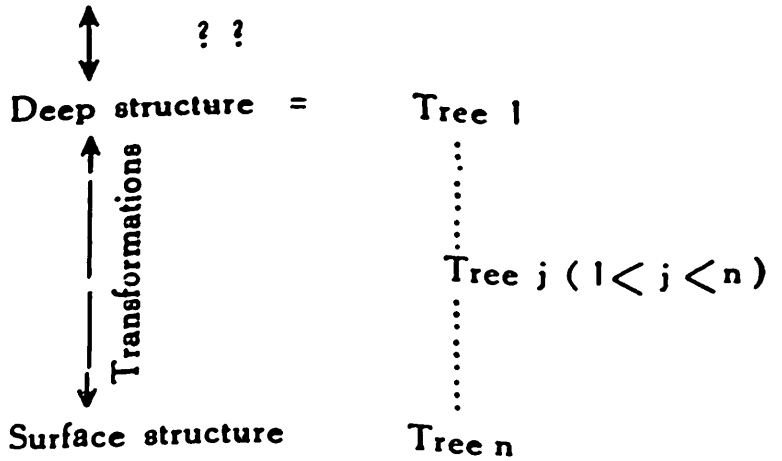
હવે પ્રશ્ન થાય કે આ ‘ટ્રાન્સફોર્મેશન’ના નિયમોને જે માહિતીની જરૂર પડે તે અર્થગત પ્રતિનિધાન પૂરી પાડે કે ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’નું ચોમ્સ્કીએ બતાવેલું સ્તર પૂરી પાડે ? જુઓ

૨. અહીં સમયમર્યાદા ૧૯૭૦ સુધીની જ રાખી છે. એનાં બે કારણો છે. એક તો કદની મર્યાદા પાળવાની હોય છે અને બીજું અનેક સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થતું અતિ મહત્વનું આ વિષય ઉપરનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં તરત પ્રાપ્ત નથી થતું. આ આપણું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

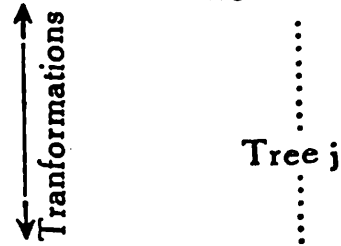
૧૧

Semantic representation

આપણે જોઈ શકીશું કે S.R. થી ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ સુધી શી રીતે પહોંચાય તે બતાવી શકાતું નથી. આમ ઉપરની આકૃતિમાં રજૂ થયેલા વ્યાકરણની રચનાના અડધા ભાગ અંગે કોઈ મતભેદ નથી. પરંતુ અડધા ભાગ અંગે ઉકેલ શોધવો બાકી છે તેથી ન્યાં પ્રશ્નાર્થ મૂકેલા છે, એ દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એક વાત તો ચોક્કસ છે કે આ વ્યવસ્થા ‘એસ. આર.’થી ‘સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર’ સુધી, વ્યાકરણીય ‘ટ્રાન્સફોર્મેશન’ની પ્રક્રિયા દ્વારા જ પહોંચે છે. આથી આપણી આ વિભાવનાને સંસ્કારવી હોય તો-પ્રશ્નાર્થ દૂર કરવા હોય-તો ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ અને ‘એસ. આર.’ એક જ હોય એમ ધારવું વધારે યોગ્ય રહેશે. આથી હવે આપણી વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણેની રહે :

Semantic representation = [Deep Structure = Tree 1

આ વ્યવસ્થા સુસંગત રીતે ‘એસ.આર.’ અને ‘સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર’ વચ્ચેના ‘મેપિંગ’ને સ્વીકારતી હોવાથી, પોસ્ટલે એને ‘સર્વિસ’ (‘હોમો નિનિયસ’) વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાવી. એમનું કહેવું છે કે મેકોલે, લેકોફ વગેરેએ ‘એસ. આર.’ અને ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ એક જ છે, અથવા તો બન્ને

એકબીજામાં ભળી ગયેલાં છે એમ સ્વીકાર્યું હોવાથી એમના આ મોડેલને એક જ પ્રકારના - 'ટ્રાન્સફોર્મેશન' પ્રકારના - નિયમોની જરૂર પડે. પરંતુ ચોમ્સ્કી, જેકેન્ડોફ, કાત્ઝ, ફોડર, ડોરટી વગેરે તો 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' જુદું ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ 'પ્રોજેક્શન'ના નિયમો ઉપરાંત અર્થઘટનના નિયમોને પણ આ વ્યવસ્થામાં સમાવવા માગે છે, જેને લીધે વ્યવસ્થા સંકુલ બની જાય છે.

ઉપર સૂચવેલી 'સવર્ણ' વ્યવસ્થાને પણ વધારે વિદગ્ધ બનાવવા માટે લેકોફ, રોસ વ. એ પ્રયત્નો કર્યા છે. એમનું કહેવું છે કે જે 'ટ્રાન્સફોર્મેશન' પ્રકારના નિયમો 'એસ. આર.'ને 'સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર'માં ફેરવે તે નિયમો ઉપર પણ કેટલાંક નિયંત્રણો મૂકવાની જરૂર છે. આ નિયમો નિષ્પત્તિને નિયંત્રિત કરી, સુધટિત ન હોય એવી રચનાઓ નિષ્પન્ન ન થવા દે. આવા નિયમોને આથી લેકોફ અને પોસ્ટલે 'ફિલ્ટર'ના નિયમો તરીકે ઓળખાવ્યા, કારણ નિયમો ઉપર નિયંત્રણો મૂકીને નિયમોને 'ફિલ્ટર' કરવાની પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. નિયમોમાં ક્રમનો આગ્રહ રાખવો તે એક પ્રકારની 'ફિલ્ટર'ની પ્રક્રિયા છે. લેકોફે તો એટલે સુધી કહ્યું કે આ જાતની વ્યવસ્થામાં અમૂર્ત વાક્યતંત્ર 'એબ્સ્ટ્રેક્ટ સિન્ટેક્સ' રજૂ કરવાની શક્તિ છે. આ વ્યવસ્થામાં 'સિમેન્ટિક્સ'નો અભ્યાસ એટલે જ વાક્યતંત્રનો અભ્યાસ. આ વ્યવસ્થા 'સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર'ના અમૂર્તરૂપને તપાસે. આમ ચોમ્સ્કીનો વિરોધ કરનારાઓના પ્રયત્નો 'જનરેટીવ સિમેન્ટિક્સ', 'સિમેન્ટિક સિન્ટેક્સ' કે 'એબ્સ્ટ્રેક્ટ સિન્ટેક્સ' એમ જુદે જુદે નામે ઓળખાયા. જેકે હજી સુધી કોઈ ચોક્કસ એવું, સમગ્રપણે વ્યાકરણને રજૂ કરી શકે એવું, નિષ્પણ-પદ્ધતિનું સ્વરૂપ મોજૂદ નથી-અર્થાત્ મેકોલે, લેકોફ વગેરેની અસર નીચે આવી રીતે તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી, સિમેન્ટિક્સના પ્રશ્નો સૂચવી અનેક ઉકેલો સૂચવાયા છે, પરંતુ તેમાં પૂરેપૂરી એકસૂત્રતા છે એવું કહી શકાય નહિ.

ચોમ્સ્કીની મૂળ વિભાવના (૧૯૫૭) પ્રમાણે તો 'સિમેન્ટિક બંધારણ'નું એવું મહત્ત્વ ન હતું. એમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે ભાષાનો અર્થને લગતો ભાગ એ એટલો સંદિગ્ધ, ગૂઢ અને અવર્ણનીય છે કે એ અંગેનાં કોઈ આખરી વિધાન શક્ય નથી અને તેથી માત્ર વાક્યતંત્રને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવાનું કાર્ય પ્રથમ હાથ ધરવું જોઈએ. એમના વ્યાકરણની આ સ્થિતિ હતી અને જેને લીધે 'ડીપ સ્ટ્રક્ચર' અને 'એસ. આર.' વચ્ચેના અંતરને સ્થાપિત કરવાનો કે એને ન્યાય ઠરાવવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો ન હતો. પરંતુ

કાત્મની અસર નીચે આવ્યા પછીના ફેરફારો (૧૯૬૩ પંચી) પ્રમાણે, સિમેન્ટિક બંધારણનું જુદું સ્તર ઊભું કરવાના વિચાર સ્વીકાર્ય બન્યા. પરંતુ ત્યાર પહેલાં ચોમ્સ્કીને કારણે જ સ્વતંત્ર વાક્યતંત્ર અંગેની વિભાવના સ્થાયી બની ચૂકી હતી. આથી ‘ડીપ સ્ટ્રક્ચર’ અને ‘એસ. આર.’ એ એ વચ્ચે અંતર હોવું જ જોઈએ એવું જાણે વિના વિરોધે સ્વીકારાઈ જ ગયું! આથી કાત્મે સૂચવેલું આ અંતર આમ તો મુખ્ય વિરોધનું કારણ બન્યું અને આ અંતરને ગૂંચવે એવા ચોમ્સ્કી, જેકેન્ડોફ વગેરેનાં સૂચનો ચાલુ રહ્યાં હોવાથી આજની વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં આવીને ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ઊભા છે.

આમ છેલ્લાં દસ (કે થોડાંક વધારે) વર્ષોમાં થયેલાં ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણનાં જુદાં જુદાં પાસાઓનો વિકાસ જોતાં એટલું તો નક્કી થઈ ગયું છે કે મનુષ્યની ભાષાઓ અચંબો પમાડે એવી સંકુલ અને ગૂઢ છે અને આટલા બધા ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ સાથે મળીને અંગ્રેજીનું ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણ લખવાના આટલા બધા પ્રયાસો કર્યા હોવા છતાં અંગ્રેજી વ્યાકરણનો એકેય ભાગ સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ થઈ શક્યો નથી. આટલાં બધાં સૂચનો, આટલા બધાં જુદી જુદી રીતે થયેલાં પૃથક્કરણો, રજૂ થયાં હોવા છતાં આપણે ચડસાચડસી ભરેલા દાવાઓ અને વિરોધાભાસી પુરાવાઓમાં ગૂંચવાઈ જઈએ છીએ. તો શું એનો અર્થ એવો થયો કે આટલાં વર્ષોની ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણકારોની મહેનત ફોગટ ગઈ? અલબત્ત, નહિ. ઊલટું કોઈ પણ ભાષાવિજ્ઞાનના વિષયનો અભ્યાસ એટલું જોઈ શકશે કે ભાષાની વ્યવસ્થા રજૂ કરવાનું કામ અતિ દુષ્કર છે; અને ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણ પહેલાં આવા જે પ્રયાસો થયા તે તદ્દન પ્રાથમિક કક્ષાના અને કઠંગા હતા.

ઘણાને આ પરિણામ નિરુત્સાહપ્રેરક લાગે. પરંતુ સાચી રીતે જોતાં આમાં નિરુત્સાહી થવાને કોઈ કારણ નથી. ચોમ્સ્કીના આગમનથી આજ સુધીના દ્વંકા ગાળામાં ભાષાવિજ્ઞાનના જગતમાં એટલું બધું બની ગયું છે કે જાણે ગાળો ઘણો લાંબો હોય એવું લાગે. બાકી તો સાચું પૂછો તો મનુષ્યભાષાની ગૂઢતા તરફ પહેલાંના વ્યાકરણકારોએ ક્યારેય અંગુલિનિર્દેશ સુધ્ધાં ન કર્યો હતો, તો પછી એ ગૂઢતા ઉકેલવાનો તો સવાલ જ કયાં? એમણે પ્રશ્ન જ ન જોયો તો જવાબનો વિચાર જ કયાંથી કરે? એ લોકોએ તો એમ જ માન્યું હતું કે બધી ‘જાણીતી’ ભાષાઓના વ્યાકરણ સ્પષ્ટ થઈ જ ગયાં છે. ભાષાઓની પાછળ રહેલી સંકુલ વ્યવસ્થા જોવાની

એમની અશક્તિને કારણે એ લોકો મનુષ્યભાષાના અભ્યાસમાં સંગીન ફાળો આપી શક્યા નહિ.

ન્યારે ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણે તો આપણને પ્રશ્નો જોવાની અને સમજવાની મહામૂલી દૃષ્ટિ આપી, ભાષાવૈજ્ઞાનિક સત્યને એના સાચા રૂપમાં જોવાની દિશા બતાવી. હજી ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણ લખવાને આપણે બલે અસમર્થ હોઈએ, એટલું તો ચોક્કસ કે વ્યાકરણ અંગેની ઊંડી અને ગંભીર સમજણ મેળવવા તરફ આપણે પ્રયાણ કર્યું છે. પ્રિન્ટમાં, હોલેન્ડમાં, ફ્રાન્સમાં, જર્મનીમાં અને સ્કેન્ડીનેવિયામાં ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણની દિશામાં સંશોધનો શરૂ થઈ ગયાં છે. આ બધા પ્રયાસોમાં રહેલી વિદગ્ધતા ધ્યાન ખેંચે એવી છે. મતમતાંતરો રજૂ કરવાની પદ્ધતિમાં આવેલી સફાઈ આશ્ચર્ય પમાડે એટલી હદે વિશદ બની છે. ચોમ્સ્કીથી પહેલાંના ગાળામાં તો સ્વપ્નેય ન મનાય એવી વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણકારોએ આરંભી છે. ‘જનરેટીવ’ વ્યાકરણના માળખામાં દેખાયેલી ક્ષતિઓ અંગે અસંતોષ વ્યક્ત કરી કાર્યરત રહેવું એનાથી વધારે સંતોષજનક સ્થિતિ કઈ હોઈ શકે? વૈજ્ઞાનિક કુતૂહલ કે ખોજવૃત્તિ અને જાગૃતિ હોય તો જ અસંતોષ થાય અને અસંતોષ હોય તો પ્રગતિ થવાની જ.

આ લખાણમાં ચર્ચેલા વિષય સાથે સંકળાયેલાં કેટલાંક પ્રસ્તુત અને મહત્વના એવાં પુસ્તકોની અને લેખોની સંદર્ભસૂચિ :

બાબ. ઈ.	૧૯૬૪	ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ ટ્રાન્સફોર્મેશનલ ગ્રામર
	૧૯૬૮	નાઉન્સ એન્ડ નાઉન ફ્રેઝીઝ
ચોમ્સ્કી. એન.	૧૯૬૫	લોજિકલ ફોર્મલિઝમ એન્ડ લિંગ્વિસ્ટિક થિયરી
	૧૯૫૭	સિન્ટેક્ટિક ફોર્મલિઝમ
	૧૯૫૯	રિવ્યુ એવ બી. એફ. સ્કીનર્સ
		‘વર્બલ બિહેવિયર’
	૧૯૬૧	સમ મેથડોલોજિકલ રિમાર્ક્સ
		ઓન જનરેટિવ ગ્રામર
	૧૯૬૧	ઓન ધ નોશન ઓફ એવ ગ્રામર
	૧૯૬૨	અ ટ્રાન્સફોર્મેશનલ એપ્રોચ ટુ સિન્ટેક્સ
	૧૯૬૩	ફોર્મલ પ્રોપર્ટીઝ એવ ગ્રામર
	૧૯૬૪	કરંટ ઇશ્યુઝ ઇન લિંગ્વિસ્ટિક થિયરી
	૧૯૬૫	આસ્પેક્ટ્સ એવ ધ થિયરી એવ
		સિન્ટેક્સ

	૧૯૬૬	ટોપિક્સ ઇન ધ થિયરી ઓવ જનરેટિવ ગ્રામર
	૧૯૬૬	કાર્ટેઝિયન લિંગ્વિસ્ટિક્સ
	૧૯૬૭	સમ જનરલ પ્રોપર્ટીઝ ઓવ ફોનોલોજિકલ ઝ્ઝ
	૧૯૬૮	લેંગ્વેજ એન્ડ માઇન્ડ
	૧૯૭૦	ડીપ સ્ટ્રક્ચર, સર્ફેસ સ્ટ્રક્ચર એન્ડ સિમેન્ટિક ઇન્ટ્રિટેશન
—તથા હેલે. એમ.	૧૯૬૫	સમ ફોન્ટ્રોવર્શલ કન્વેશન્ઝ ઇન ફોનોલોજિકલ થિયરી
	૧૯૬૮	ધ સાઉન્ડ પેટર્ન ઓવ ઇંગ્લિશ
—તથા મીલર જી.	૧૯૬૩	ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ ધ ફોર્મલ એનાલિસિસ ઓવ નેચરલ લેંગ્વેજિઝ
હેલે. એમ.	૧૯૫૮	ધ સાઉન્ડ પેટર્ન ઓવ રશિયન
	૧૯૬૨	ફોનોલોજી ઇન ઍ જનરેટિવ ગ્રામર
	૧૯૬૪	એન ધ પ્રેક્ટિસ ઓવ ફોનોલોજી
હામ્સર્. આર.	૧૯૬૮	ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ ફોનોલોજિકલ થિયરી
હેરિસ. ઝેડ.	૧૯૫૧	મેથડ્ઝ ઇન સ્ટ્રક્ચરલ લિંગ્વિસ્ટિક્સ
	૧૯૫૨	ડિસ્કોર્સ એનાલિસિસ
	૧૯૫૪	ડિસ્ટ્રિબ્યુશનલ સ્ટ્રક્ચર
	૧૯૫૭	કોઅકરન્સ એન્ડ ટ્રાન્સફોર્મેશન ઇન લિંગ્વિસ્ટિક્સ સ્ટ્રક્ચર
ચાકોપ્સન, ફ્રાન્ક તથા હેલે.	૧૯૫૨	પ્રિલિમિનરીઝ ટુ રિપ્રેઝ-એનાલિસિસ
— તથા હેલે. એમ.	૧૯૫૬	ફ્રંડામેન્ટલઝ ઓવ લેંગ્વેજ
કાલ્ઝ. જે.	૧૯૬૪	સેમિ સેન્ટન્સીઝ
	૧૯૬૪	મેન્ટાલિઝમ
	૧૯૭૦	ઇન્ટરપ્રિટેટિવ સિમેન્ટિક્સ
— તથા ફ્રાંક. જે.	૧૯૬૩	વર્સઝ જનરેટીવ સિમેન્ટિક્સ
— તથા પોસ્ટલ. પી.	૧૯૬૪	ધ સ્ટ્રક્ચર ઓવ ઍ સિમેન્ટિક થિયરી એન ઇન્ટ્રોડક્શન થિયરી ઓવ લિંગ્વિસ્ટિક ડિસ્ક્રીપ્શન
કિપાર્કી. પી.	૧૯૬૮	લિંગ્વિસ્ટિક યુનિવર્સલ્ઝ એન્ડ લિંગ્વિસ્ટિક ચેયૂન્જ
ક્લીમા. ઈ.	૧૯૬૪	નીગેશન ઇન ઇંગ્લિશ
કૌન્સુડાઝ. એ.	૧૯૬૭	રાઇટિંગ ટ્રાન્સફોર્મેશનલ ગ્રામર
લેકોફ. જી.	૧૯૭૦	ઇમેજ્યુલેરીટી ઇન સિન્ટેક્સ

લેશલે. કે.	૧૯૫૧	ધ પ્રોબ્લેમ ઓવ સિરિયલ ઓર્ડર ધન બિહેવ્યર
લીઝ. આર.	૧૯૫૭	રીબ્યુ ઓવ ચોમ્સ્કી
	૧૯૬૦	ધ ગ્રામર ઓવ ઇંગ્લિશ નોમિનલાઈઝેશન,
	૧૯૬૧	ધ ફોનોલોજી ઓવ મોડર્ન સ્ટેન્ડર્ડ ટર્કીશ
લેનેબર્ગ. ઈ.	૧૯૬૪	ધ કંપેસિટી ઓવ લેંગ્વેજ એક્વિઝિશન
	૧૯૬૭	બાયોલોજિકલ ફાઉન્ડેશન્સ ઓવ લેંગ્વેજ
મોકાલે. જે.	૧૯૬૮	ધ રોલ ઓવ સિમેન્ટિક્સ ઇન અ ગ્રામર
મીલર. જી. તથા ચોમ્સ્કી. એન.	૧૯૬૩	ફાથનાયટરી મોડેલ ઓવ લેંગ્વેજ યુઝર્
ન્યુમેયર. એફ.	૧૯૭૦	ઓન એલેજૂડ બાઉન્ડરી બિટ્વિન સિન્ટેક્સ એન્ડ સિમેન્ટિક્સ.
પાટી. બી.	૧૯૭૦	નીગેશન, કંજક્શન એન્ડ ક્વોન્ટફાયર્ડ સિન્ટેક્સ વર્સઝ સિમેન્ટિક્સ
પોસ્ટલ પી.	૧૯૬૮	આસ્પેક્ટ્સ ઓવ ફોનોલોગિકલ થિયરી
	૧૯૬૯	ધ ખેસ્ટ થિયરી
રૂવે. એન.	૧૯૭૩	એન ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ જનરેટિવ ગ્રામર
સોસ્થર. એફ.	૧૯૬૦	કોર્સ ઇન જનરલ લિંગ્વિસ્ટિક્સ
સ્થુરેન. પી.	૧૯૭૨	ઓટોનોમસ વર્સઝ સિમેન્ટિક સિન્ટેક્સ
સ્ટેન્લે. આર.	૧૯૬૭	ફોનોલોગિક્સ રિડન્ડન્સી રુલઝ
સ્ટાર્થનર. જી.	૧૯૬૭	લેંગ્વેજ એન્ડ સાયલન્સ
	૧૯૭૧	એક્સ્ટ્રા ટેરિટોરિયલ
વાચેક. જે.	૧૯૬૪	એ ગ્રાગ સ્કૂલ રિડર ઇન લિંગ્વિસ્ટિક્સ
વાઈનરાઇખ. યુ.	૧૯૬૬	એક્સપ્લોરેશન્સ ઇન સિમેન્ટિક થિયરી

ત્રણ જ્યોતિ : જ્ઞાનમીમાંસાની દષ્ટિએ શબ્દતત્ત્વ

ચિંતાંશુ યશશ્વંદ્ર

ત્રણ પ્રકાશ

અનુભવ ક્યારે અશક્ય બને ? પહેલો જવાબ તો એ જડ કે જ્યારે કાં તો અનુભવ જેતો કરવાતો છે તે ન હોય, અથવા તો અનુભવ જે કરનાર છે તે ન હોય તો અનુભવ અશક્ય બને. જ્ઞાતાના અભાવમાં અથવા જ્ઞેયના અભાવમાં જ્ઞાન અશક્ય બને. પશ્ચિમની જ્ઞાનમીમાંસા (‘ઇપિસ્ટિમોલજી’) આ રીતે, મુખ્યત્વે, આગળ વધે છે અને ભારતીય જ્ઞાનમીમાંસાની પણ અનેક શાખાઓ આ રીતે આગળ વધે છે.

પણ એક પ્રવાહ ભારતીય જ્ઞાનમીમાંસામાં નવી રીતે વહે છે તે છે ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીય’ ગ્રંથમાંથી વહેતો પ્રવાહ. ભર્તૃહરિના આ ગ્રંથમાં કેવળ વ્યાકરણ નથી, પણ ભાષાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે અને એના અંશરૂપે એક નવી ભૂમિકાવાળી જ્ઞાનમીમાંસા પણ છે. આ ગ્રંથના એક ઉત્તમ ટીકાકાર, પુણ્યરાજ, ભર્તૃહરિની જ્ઞાનમીમાંસાનો એક મુદ્દો સચોટ રીતે આપણી સમક્ષ મૂકે છે. પુણ્યરાજ કહે છે :

ત્રીણિ જ્યોતીર્ષિ ત્રયઃ પ્રકાશા યોડયમ્ જાતવેદા યશ્ચ પુરુષેષુ
આન્તરઃ પ્રકાશો યશ્ચ પ્રકાશયોઃ પ્રકાશયિતા શબ્દાર્થયઃ પ્રકાશઃ
તત્રૈતત્ ઉપનિષદ્ધમ્ ।

અર્થાત્, જ્યોતિનાં ત્રણ ઉદ્ભવ-સ્થાનો છે તેમણે પ્રકાશો છે: (એક) જે અગ્નિનો પ્રકાશ છે તે, (બીજો) જે માણસના ચિત્તનો પ્રકાશ છે તે, (અને ત્રીજો) ‘શબ્દ’ નામે ઓળખાતો પ્રકાશ જે (અન્ય) પ્રકાશોને પ્રકાશિત બનાવે છે. આજે કંઈ છે તે ત્યાં (શબ્દપ્રકાશમાં) ઉપનિષદ્ધ છે.

પુણ્યરાજનું આ વર્ગીકરણ વાંચતાં જ સહુ પહેલાં તો એ ધ્યાન ખેંચે છે કે એમણે ત્રણ પ્રકાશોની વાત કરી છે, બેની નહીં. અગ્નિનો પ્રકાશ, પુરુષના ચિત્તનો પ્રકાશ અને ત્રીજો ‘શબ્દ’ નામે ઓળખાતો પ્રકાશ. પશ્ચિમની જ્ઞાનમીમાંસાના અને ન્યાય-વૈશેષિક આદિ દર્શનોની જ્ઞાનમીમાંસાના ઘટકોની તુલનામાં પુણ્યરાજનું (અને ભર્તૃહરિનું) આ વર્ગીકરણ મૂકી જોતાં

તેના પહેલા બે ઘટકો સમજાય છે. પહેલો પ્રકાશ વસ્તુઓમાંથી કે જ્ઞેયમાંથી (‘ચિન્મય’ અથવા ‘ઓબ્જેક્ટ્સ’માંથી) બહાર પડતો પ્રકાશ. બીજો પ્રકાશ જ્ઞાતાના ચિત્તમાંથી (‘સબ્જેક્ટ’માંથી) બહાર પડતો પ્રકાશ. આ બે ‘સબ્જેક્ટ-ઓબ્જેક્ટ’ની ધ્રુવદ્વયી તો સમજી શકાય. પણ તે પછી પુણ્યરાજ, ભર્તૃહરિને અનુસરીને, ત્રીજા પ્રકાશની વાત કરે છે : શબ્દાઘ્નયઃ પ્રકાશઃ ।

વાસ્તવિક અને ચૈતસિક પ્રકાશોની ધ્રુવદ્વયી (‘બાયપોલર’) વ્યવસ્થામાં શબ્દપ્રકાશની વાત ઉમેરીને ભર્તૃહરિ-પુણ્યરાજ નવી જ જ્ઞાનમીમાંસાનો પાયો નાખે છે, એ વાત આરંભમાં જ નોંધીએ. આગળ ઉપર આ નવી જ્ઞાનમીમાંસાની શક્યતાનો આ નિબંધમાં વધારે તાગ મેળવવાનો અને તેનો નવા સૌંદર્યશાસ્ત્ર માટે ઉપયોગ કરવાનો યત્ન કરીશું.

પણ આ તબક્કે તો આ ત્રણ પ્રકાશોની વાત કરવાનો હેતુ જુદો, પ્રારંભિક, છે. અત્યારે તો, આ પ્રકરણના પહેલા વિભાગમાં નોંધ્યું તેમ, અનુભવની (અને રમણીયતાની) અશક્યતાની જ વ્યવસ્થિત તપાસ કરવાનો હેતુ છે.

દ્વિવિધ પ્રકાશો જો અનુભવની શક્યતાનાં ત્રણ તત્ત્વો બને છે, તો એ પ્રકાશોનો અભાવ અનુભવની અશક્યતાનાં ત્રણ તત્ત્વો બની શકે. આ રીતે, માત્ર એક સામાન્ય સ્થિતિ ન બની રહેતાં વિવિધ ઘટકોમાં વહેંચાઈને તે અભ્યાસ અને વર્ગીકરણ દ્વારા વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાઈ શકે છે. સામાન્ય રીતે તો જ્ઞેય અને જ્ઞાતાનો અભાવ જ જ્ઞાનના અભાવમાં કારણો ગણી શકાય. પણ ત્રિવિધ પ્રકાશોમાંના ત્રીજા પ્રકાશની વાત અહીં જુદી જ સમજાવે છે.

વસ્તુ પણ હોય અને ચિત્ત પણ હોય, બંને યોગ્ય રીતે ‘પ્રકાશિત’ હોય, છતાં પણ અનુભવ શક્ય ન બને. આ સ્થિતિને સમજવા માટે ભર્તૃહરિ-પુણ્યરાજની જ્ઞાનમીમાંસા આપણને સાધન પૂરું પાડે છે. ‘શબ્દતત્ત્વ’નું મહત્ત્વ આ રીતે જ્ઞાનમીમાંસાગત મહત્ત્વ બને છે.

તો, ભર્તૃહરિ-પુણ્યરાજની જ્ઞાનમીમાંસામાં આ ત્રણ પ્રકાશોનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, એ તપાસીએ તો જ અનુભવની અશક્યતા, અનુભવની શક્યતા, અનુભવની અખિલાઈ ને અંતે અનુભવની રમણીયતા-એ ચારેયને આ જ્ઞાનમીમાંસાના સંદર્ભમાં સમજી શકાય. આમ પ્રશ્ન એ છે કે આ જ્ઞાનમીમાંસામાં વસ્તુનો પ્રકાશ, ચિત્તનો પ્રકાશ અને શબ્દનો પ્રકાશ એકબીજા સાથે કઈ રીતે સંકળાય છે.

આ સંબંધ, શબ્દતત્ત્વને લક્ષમાં રાખીને જોતાં, ત્રણ પ્રકારનો હોઈ શકે. (૧) શબ્દતત્ત્વ અન્ય બે તત્ત્વોને સમકક્ષ હોય, (૨) શબ્દતત્ત્વ અન્ય બે તત્ત્વો કરતાં, અનુભવની શક્યતા માટે ઓછું મહત્ત્વનું હોય, અથવા (૩) શબ્દતત્ત્વ અન્ય બે તત્ત્વો કરતાં, અનુભવની શક્યતા માટે, વધારે મહત્ત્વનું હોય.

શબ્દને કેવળ અવગમનનું સાધન માનતી દૈટલીક વિચારણા સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાં પ્રચલિત છે. એથીયે આગળ વધીને શબ્દને અનુભવના રસ્તામાં આડાખીલી ગણનાર વિચારણાઓ પણ પ્રચલિત છે. સૌ પ્રથમ તો એ વાતની સ્પષ્ટતા કરવાની કે ભર્તૃહરિના શબ્દતત્ત્વવિચારમાં આ બેમાંથી એકે જૂલ નથી કરવામાં આવી. શબ્દ ફક્ત અવગમનનું સાધન નથી કે નથી તો શબ્દ એક આડખીલી. શબ્દ તો ત્રણ પ્રકારોમાંનો એક પ્રકાર છે. શબ્દ તો અનુભવ માટેની એક અનિવાર્ય શરત છે. આ મુદ્દો આપણે જે સૌંદર્યશાસ્ત્ર આ નિબંધમાં સમજવા-વિકસાવવા યાદીએ ધીએ તેને માટે ખૂબ મહત્ત્વનો છે.

પણ શબ્દતત્ત્વ વિષે એક ખીણ વાત પણ પુણ્યરાજ ઉપર્યુક્ત ખંડમાં કરે છે. તે કહે છે: **તત્રૈતત્ત્વ સર્વમ્ ઉપનિદ્ધયમ્ ।** ‘શબ્દ નામના પ્રકાશમાં આ સર્વ કંઈ ઉપનિદ્ધય બને છે.’ ‘આ સર્વ કંઈ’ એટલે અનુભવની સર્વ સામગ્રી એટલું જ નહીં, ‘પ્રકાશ’નાં ખીજાં બે તત્ત્વો પણ. અર્થાત્ ભર્તૃહરિપુણ્યરાજની જ્ઞાનમીમાંસામાં, શબ્દતત્ત્વ સાથે આ ‘ઉપનિબંધન’નું કાર્ય સાંકળવામાં આવ્યું છે.

‘ઉપનિબંધન’ની વાત આ તબક્કે પણ સ્પષ્ટતાથી સમજવી ઘટે. શબ્દને ભર્તૃહરિ ‘બ્રહ્મ’ ગણે છે, સર્વોપરી મહત્ત્વનો જ્ઞાન-ઘટક ગણે છે. ‘વાક્ય-પદીય’માં તેમણે કહ્યું છે: **અનાદિનિધનમ્ બ્રહ્મ શબ્દતત્ત્વં ચદક્ષરમ્ ।** ‘શબ્દ આદિ વિનાનું, અંત વિનાનું, અક્ષર એવું બ્રહ્મતત્ત્વ છે.’ હવે આ મંતવ્યને જો કેવળ એક માન્યતા, શ્રદ્ધા કે ગૂઢવાદી રહસ્યની કક્ષાથી જુદી કક્ષાએ સમજવું હોય તો આપણે સમજવું જ રહ્યું કે ‘સ્પેક્યુલેટિવ’ લગતા આ વિધાનની પાછળ કંઈ સ્પષ્ટ અને પદ્ધતિગત (‘સિસ્ટમેટિક’) એવી ‘ક્રિટિકલ’ ભૂમિકા છે. પુણ્યરાજની ‘ઉપનિબંધન’ સંજ્ઞા યોજતી ટીકા આવી ‘ક્રિટિકલ’ ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરે છે.

શબ્દતત્ત્વમાં અનુભવની સર્વ સામગ્રી અને ખીજા બે પ્રકારો ઉપનિબંધન પામે છે, એમ કહેવાથી શું સૂચવાય છે? – એ જ, કે શબ્દતત્ત્વને આ જ્ઞાનમીમાંસાની પદ્ધતિએ તપાસતાં તે વસ્તુ-પ્રકાશ અને ચિત્ત-પ્રકાશથી

ઓછો મહત્વનો પ્રકાશ તો નથી, પણ તેમનો સમક્ષ પ્રકાશ પણ નથી. વાસ્તવ અને ચૈતસિક પ્રકાશોનો બંધ કરનાર, તેમને એકત્ર કરનાર, તેમને અનુભવનું બંધારણ આપનાર મૂળ તત્ત્વ છે શબ્દતત્ત્વ.

કાન્ટની જ્ઞાનમીમાંસામાં પણ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન બે સમર્થ પાશ્ચાત્ય ચિંતકોને ઊઠ્યો હતો. શોપનહાઉઅર અને હાઈડેગર એ બે ચિંતકોએ ઓગણીસમી અને વીસમી સદીમાં અનુક્રમે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે ‘સબ્જેક્ટ’ અને ‘ઓબ્જેક્ટ’ના બે ધ્રુવો તો બરાબર, પણ એ બે પરસ્પર સાથે સંકળાય છે કઈ રીતે? આ મુદ્દાની વિસ્તૃત ચર્ચા આગળ પર. ફક્ત એટલું આ સ્થળે નોંધવાનું કે હાઈડેગર જેને કાન્ટની જ્ઞાનમીમાંસાનું ‘ટ્રાઈયૂન’ કહે છે તે જ્ઞાનઘટકત્રિક કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે પદ્ધતિનિબદ્ધ ત્રિક, તુલનાત્મક પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનોને, ભર્તૃહરિ-પુણ્યરાજના આ ત્રિવિધ પ્રકાશોમાં પ્રાપ્ત થાય એમ બને. ‘સેન્સિબિલિટી’ અને ‘અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ’ એ બે ‘સ્ટેઝ ઓવ નોલિજ’ ઉપરાંત ત્રીજું ‘કોમન, બટ ટુ અસ અનનોન રટ’ કાન્ટ સૂચવે છે, એમ હાઈડેગર એક સ્થળે નોંધે છે.^૧ ભર્તૃહરિ-પુણ્યરાજની જ્ઞાનમીમાંસાના ત્રણ પ્રકાશો અને એ ત્રણમાંથી મૂલગામી એવો શબ્દપ્રકાશ—એમનો કાન્ટના હાઈડેગર-કથિત ‘ટ્રાઈયૂન’ સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ આ રીતે શક્ય અને આવશ્યક બને છે.

શબ્દાખ્ય પ્રકાશ શું છે?

ઉપર જણાવ્યું તેમ, કાન્ટની જ્ઞાનમીમાંસામાં બે તરવો તો જાણીતાં છે : ‘સેન્સિબિલિટી’ અને ‘અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ’. હાઈડેગરે તેમના મૂળમાં રહેલું કાન્ટે સૂચવેલું ત્રીજું તત્ત્વ દર્શાવ્યું : ‘ઈમેજિનેશન’. આમ કાન્ટની જ્ઞાનમીમાંસાનું ત્રિક રચાયું.

પણ આ ત્રિક હોવા છતાં, એ જ્ઞાનમીમાંસાના ધ્રુવો તો બે જ રહ્યા : ‘સબ્જેક્ટ’ અને ‘ઓબ્જેક્ટ’. અને એ જ્ઞાનમીમાંસા પર આધારિત સૌંદર્યમીમાંસાની—‘આર્ટિફિસ’ની—વિભાવના પણ આ ‘સબ્જેક્ટ-ઓબ્જેક્ટ’ના સંદર્ભમાં જ રચાઈ.

૧. હાઈડેગર, ‘કાન્ટ એન્ડ ધ પ્રોબ્લેમ ઓવ મેટેફિઝિક્સ’ (ચર્ચિલનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ૧૯૬૨), પૃ. ૧૪૧.

વળી ઉપર નોંધ્યું છે તેમ ભર્તૃહરિના તત્ત્વવિચારમાં ત્રણ પ્રકાશની વિભાવના વ્યક્ત થઈ છે. આ ત્રણ પ્રકાશ છે વસ્તુનિષ્ઠ પ્રકાશ, ચિત્તનિષ્ઠ પ્રકાશ અને શબ્દાખ્ય પ્રકાશ. વાસ્તવિક અને ચૈતસિક પ્રકાશોની ધ્રુવદ્વયી વ્યવસ્થામાં શબ્દપ્રકાશની વાત ઉમેરીને ભર્તૃહરિ-પુણ્યરાગ નવી જ જ્ઞાન-મીમાંસાનો પાયો નાંખે છે.

આ જ્ઞાનમીમાંસા નવી છે કારણ કે એ 'સખ્જેદ્ટ-ઓખ્જેદ્ટ' વ્યવસ્થાની અંદર રહીને જ કોઈ ત્રિકની વાત નથી કરતી; એ તો શબ્દાખ્ય પ્રકાશની વિભાવના દ્વારા આ ધ્રુવદ્વયીની સમગ્ર વ્યવસ્થાને સ્થાને નવી જ વ્યવસ્થા સૂચવે છે.

વસ્તુ પણ હોય, ચિત્ત પણ હોય-જતાં શબ્દાખ્ય પ્રકાશ વિના અનુભવ ન શક્ય બને; સંપ્રગતા નહીં સંમૂલતા જ પ્રવર્તે. કારણ કે સર્વનું ઉપનિબંધન નથી થતું વાસ્તવ પ્રકાશમાં, કે નથી થતું ચૈતસિક પ્રકાશમાં; ઉપનિબંધન તો થાય છે શાબ્દપ્રકાશમાં.

કાન્ટ-કથિત 'ફોર્મ'ની વિભાવનામાં 'સખ્જેદ્ટ-ઓખ્જેદ્ટ'થી જુદી જ ભૂમિકામાં 'ફોર્મ' સિદ્ધ થાય છે, એવું દર્શન નથી.

એ રીતે શબ્દપ્રકાશ અને તેમાં થતું સર્વનું ઉપનિબંધન - એ વ્યવસ્થા નવી જ જ્ઞાનમીમાંસાનું દર્શન કરાવે છે.

અને એ જ્ઞાનમીમાંસાની ભૂમિકા સાથે જે આપણે સભાનતાથી અને વ્યવસ્થાપૂર્વક એક નવી સૌંદર્યમીમાંસા/આનંદમીમાંસાને જોડીએ, તો એ પણ એક નવું પ્રસ્થાન બને.

જગત્રાથે પોતે, અલબત્ત, આ કાર્ય નથી કર્યું. પણ એમણે જે કર્યું છે, તેની ભૂમિકા સાથે આ નિબંધમાં સૂચવાતી સૌંદર્યમીમાંસા/આનંદમીમાંસા સુસંગત છે.

નીતશે કલાનાં એ પરિબળો સૂચવે છે : 'એપોલોનિઅન' પરિબળ અને 'ડાયનિસિઅન' પરિબળ. આપણે તેને 'ફોર્મ' અને 'ફૂલો' એ રીતે ઓળખીએ તો તે નીતશેના કલાવિચારમાંથી જ ફલિત થયેલું ગણી શકાય. એપોલો છે 'ફોર્મ'ના દેવતા, ડાયનિસસ 'ફૂલો'ના.

'ફોર્મ' અને 'ફૂલો'ની આ ધ્રુવદ્વયી ઓળંગવા નીતશે મથે છે જરૂર. પણ એમની આ મથામણને જ્ઞાનમીમાંસાગત (અને અસ્તિત્વમીમાંસા ગત) કોઈ ભૂમિકા નથી મળતી. જોકે 'સખ્જેદ્ટ-ઓખ્જેદ્ટ'માંથી-'પોલેરિટી'માંથી.

મુક્ત થવાની નીતિની સતત મથામણ છે તે કાન્ટમાં એવું દર્શન હોઈ શકે એમ સૂચવવા સુધી પણ જાય છે.^૨ પણ કાન્ટની તત્ત્વમીમાંસા એ ‘પોલેરિટી’ને ઓળંગતી નથી જ, એના જ્ઞાનમીમાંસાગત ‘ટ્રાઈયૂન’ ખતાં.

સંમૂલ્કતાથી સંપ્રગટતા તરફ લઈ જતું કાન્ટ-કથિત ‘ફોર્મ’ આ ધ્રુવ-દ્વયની વ્યવસ્થામાં જ પ્રવર્તે છે—અને એ જ રીતે ‘આર્ટ-ફોર્મ’.

પણ શબ્દ – તત્ત્વનું વિભાવન કરીને ભર્તૃહરિ વાસ્તવ અને ચૈતસિક એ બે ધ્રુવોથી જુદું જ એવું શબ્દબિંદુ અને તેમાં થતા નિબંધનનું જ્ઞાન-ગત પરિબળ પણ વિભાવિત કરે છે.

શબ્દ દ્વારા જે ‘સબ્જેક્ટ-ઓબ્જેક્ટ’ના ધ્રુવોવાળી જ્ઞાનમીમાંસાગત વ્યવસ્થાને ઓળંગીને એક નવી જ જ્ઞાનમીમાંસાનું દર્શન થઈ શકયું, તે કવિ-શબ્દ દ્વારા ‘ફોર્મ-ફોલો’ના ધ્રુવોવાળી સૌંદર્યમીમાંસાગત વ્યવસ્થા ઓળંગીને એક નવી જ સૌંદર્યમીમાંસા/આનંદમીમાંસાનું દર્શન થાય છે.

આ નવા જ સંદર્ભમાં જગન્નાથનું ‘શબ્દઃ કાવ્યમ્’ એ વિધાન નવું જ સૂચન કરે છે.*

૨. નીતિ, ‘બિયોન્ડ ગુડ એન્ડ ઇવિલ’ (કાઉફમાનનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, ૧૯૬૬), પૃ. ૫૬.

* ‘રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ’ એ પીએચ. ડી.ની પદવી માટે સ્વીકૃત અને દ્વંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ થનાર શોધ-નિબંધના ખીલ અને દસમા પ્રકરણમાંથી.

ગુજરાતી વિશેષણોના પ્રયોગોમાં તુલનાની અભિવ્યક્તિ

હરિવલ્લભ ભાયાણી

૧. **ભા**ર, ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ, કક્ષા (કે ન્યૂન્યાધિકતાની માત્રા) તુલના વગેરે અર્થતરવોની અભિવ્યક્તિની વિચારણા આપણી ભાષાઓનાં વ્યાકરણોનો એક અગત્યનો વિષય છે. ગુજરાતીમાં નામ, વિશેષણ, ક્રિયા-વિશેષણ અને આખ્યાતના (વધુ ચોક્કસપણે કહીએ તો, નામિક, વૈશેષણિક, ક્રિયાવૈશેષણિક અને આખ્યાનિક ખંડોના) પ્રયોગોમાં તુલનાનો અર્થ જે વિવિધ પ્રકારે સિદ્ધ કે અભિવ્યક્ત થાય છે તેની વ્યવસ્થિત તપાસ ગુજરાતીના વ્યાકરણમાં હજી સુધી થઈ નથી. અહીં એવો ગહાપોહ વિશેષણો પૂરતો કર્યો છે.

૨. વિશેષણોના પ્રયોગોમાં તુલના (૧) -તર, -તમ એ વિશિષ્ટ પ્રત્યયોથી દર્શાવાય છે, અથવા (૨) -થી, -માં એ અનુગો વડે કે કરતાં, જેવું જેટલું જેવાં પદો વડે દર્શાવાય છે, અથવા (૩) તુલનીયના આધાર સાથે વિશેષણોનો સમાસ કરીને દર્શાવાય છે.

ક. પ્રત્યયસાધિત તુલનાવાચક વિશેષણો

૩. માત્ર સંસ્કૃતમાંથી સ્વીકૃત (એટલે કે 'તત્સમ') વિશેષણોની સાથે અધિકતા વ્યક્ત કરવા -તર અને સર્વાધિકતા વ્યક્ત કરવા -તમ પ્રત્યય વપરાય છે.

એ પ્રત્યયવાળાં રૂપો મોટે ભાગે તો ઉચ્ચ શૈલી પૂરતાં મર્યાદિત છે. વપરાશમાં -તર કરતાં -તમ પ્રત્યયવાળાં રૂપો અધિક છે; પણ ઘણી વાર તો તે સર્વાધિકતા નહીં પણ અતિશયતા વ્યક્ત કરે છે, અને એ દૃષ્ટિએ તે કવચિત જ તુલનાવાચક હોય છે. મધુરતમ એટલે 'અત્યંત મધુર', સુંદરતમ એટલે 'અત્યંત સુંદર', તીવ્રતમ એટલે 'અત્યંત તીવ્ર.' આથી તે રૂપોને ઘણા પ્રયોગોમાં બળવતાવાચક (અને તેમાં પણ અધિકતમતાવાચક ઉત્કર્ષક) ગણવાં જોઈએ, તુલનાવાચક નહીં.

ઉદાહરણો :

ઉચ્ચ ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ
મધુર મધુરતર મધુરતમ
તીવ્ર તીવ્રતર તીવ્રતમ

એ જ પ્રમાણે નીચેનાં જોવાં વિશેષણોનાં તુલનાવાચક રૂપો પ્રચલિત છે :

અગ્ર, અધિક, અંતર, અલ્પ, ઇષ્ટ, ઉગ્ર, ઉજ્જવલ, ઉત્કટ, ઉદાત્ત, ઉદાર, કટુ, કઠિન, ક્ષુદ્ર, ગહન, ગાઢ, ગુરુ, ઘોર, તીવ્ર, નિમ્ન, નીચ, નીલ, પ્રકટ, બળવત્, બૃહત્, મહત્, મધુર, મૃદુ, મિષ્ટ, લઘુ, વક્ર, વિકટ, વિશાળ, વિશિષ્ટ, વિષમ, શિષ્ટ, શુભ્ર, શુષ્ક, શ્યામ, શ્વેત, સુગમ, સુંદર.

નોંધ : ઉત્તમ અને અધમ સર્વાધિકતાવાચક તેમ જ ઇતર અર્થમાં વપરાય છે. ઉદાહરણો :

કાવ્યના ત્રણ પ્રકાર છે; ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ.

આજ તો અમે ઉત્તમ ભોજન ખાધું.

તમારો વિચાર ઉત્તમ છે. (ઉત્તમ = ધણું સારું)

સૌથી ઉત્તમ તો એ છે કે...(ઉત્તમ = સારું).

એના જોવો અધમ માણસ મેં જોયો નથી (અધમ = નીચ, હલકો).

૪. સંસ્કૃતમાં -તરનો સમાનાર્થ -ઈયસ્ (સર્વાધિકતાવાચક) અને -તમનો સમાનાર્થ -ઈષ્ટ (સર્વાધિકતાવાચક) પણ વપરાય છે. આમાંથી ગુજરાતીમાં -ઈયસ્ પ્રત્યયવાળું કોઈ રૂપ તુલનાવાચક તરીકે સ્વીકૃત થયું નથી (એયસ્ અને પ્રેયસ્ પરથી લીધેલાં એય અને પ્રેય નામ તરીકે જ વપરાય છે).-ઈષ્ટ પ્રત્યયવાળાં સ્વીકૃત રૂપો પણ સર્વાધિકતા દર્શાવવા નહીં, પણ ક્વચિત્ ગુણની અતિમાત્રા વ્યક્ત કરવા, તો ક્વચિત્ ભૂળ વિશેષતાનો જ ભાવ વ્યક્ત કરતા શૈલીય વિકલ્પ તરીકે વપરાય છે. આમાં એષ્ટ એક અપવાદ છે.

ઘનિષ્ટ 'ધણું સધન', કનિષ્ટ 'અત્યંત નીચું કે હલકું', પાપિષ્ટ 'અત્યંત પાપી' અથવા 'પાપી', સ્વાદિષ્ટ 'સ્વાદવાળું', વરિષ્ટ 'ઉચ્ચ' વગેરે.

શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થીને પારિતોષિક આપવામાં આવે છે.

સૌથી/સૌમાં શ્રેષ્ઠ નિબંધ રમેશનો છે. (શ્રેષ્ઠ = સારો)

૫. કેટલાંક પરંપરાથી ઊતરી આવેલાં (એટલે કે 'તદ્ભવ') વિશેષણો પરથી તેમને -ઘર-(વિકારી) પ્રત્યય લાગીને થયેલું રૂપ પણ વપરાશમાં છે.

ધ્રુવં ખરું તો તે કાવ્યશૈલી પૂરતું મર્યાદિત છે, અને વિશેષ કરીને લોકગોષ્ઠી અને લોકઠાણોનો ઉપયોગ કરતી ગેય રચનાઓમાં જોવા મળે છે. -**પર-** પ્રત્યય ઉત્પાદક નથી; રૂઢિથી વપરાતાં રૂપો પૂરનો જ ને મર્યાદિત છે. -**પર-**વાળાં રૂપો સાધારણ શૈલીના વ્યવહારમાં ક્ષયિત જ દેખાય છે. ધ્રુવં ખરું તો તે સાદાં રૂપોના કાવ્યશૈલીય વિકલ્પો હોય છે, એટલે તેમનો અર્થ તેમના સાદાં રૂપોના અર્થથી અભિન્ન હોય છે. ગ્રીક્ષ્ણ શબ્દોમાં કદીએ નો -**પર - 'સ્વાર્થિક'** પ્રત્યય છે. ઉદાહરણો :

અદકું પરથી અદકેરું, આઘું પરથી આઘેરું અને એ જ પ્રમાણે ઊડેરું, ઊચેરું, ઓછેરું, ગાટેરું, ઘણેરું, જાણેરું, જીણેરું, થોડેરું, નાનેરું, પહેલેરું, મોટેરું, મોંઘેરું વગેરે.

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ આ રૂપો અધિકતા દર્શાવતા તુલનાવાચક - **તર-**વાળાં સંસ્કૃત રૂપો પરથી (પ્રાકૃત - **પર-**વાળાં રૂપો દ્વારા) નીપજેલાં છે, પરંતુ ચાલુ પ્રયોગોમાં ક્ષયિત જ કોઈક રૂપનો એ અર્થ જોવા મળે છે.

નોંધ : ઘરઢેરું (બોલીબંદે મલઢેરું) ' ઘરડું, વડીલ, મોઢેરું ' વડીલ, વઢેરું ' વડીલ ' અને અનેરું ' અનેખું ' - એ રૂપોના અર્થ તેમનાં સાદાં રૂપોના અર્થથી જુદા છે.

જ્ઞ. અનુગો અને વિશિષ્ટ પદોવાળી તુલનાવાચક રચનાઓ

૧. સાધારણ શૈલીમાં અને વ્યાપકપણે વિશેષણપરક તુલના વાક્ય-રચનામાં અમુક અનુગ કે વિશિષ્ટ પદ દ્વારા દર્શાવાય છે.

આમાં તુલનીયના આધારની (એટલે કે ઉપમાનની) સાથે,

- (૧) -થી કે -માં એ અનુગ આવે છે; અથવા
- (૨) (-ના) કરતાં એ વિકલ્પે અનુગ સહિત વિશિષ્ટ પદ આવે છે;
- (૩) -ની સરસામણીમાં, -ને (કે -ના) મુકાવલે અથવા -ની તુલનામાં (ઉચ્ચ શૈલીમાં) એ તુલનાવાચક શબ્દોવાળી રચના તુલનાનો ભાવ પ્રકટપણે દર્શાવવા પ્રયોજાય છે.

અધિકતાનો અર્થ પ્રકટપણે દર્શાવવા વધુ કે વધારે વિશેષણની પહેલાં મુકાય છે. અલ્પતા વ્યક્ત કરવા તે જ રીતે ઓછું મુકાય છે.

સર્વાધિકતા દર્શાવવા સૌ. વધા કે સર્વ (ઉચ્ચ શૈલીમાં) ની સાથે -થી, -માં કે (-ના) કરતાં વિશેષણની કે ઉપમેયની પૂર્વે મુકાય છે.

સર્વાધિકતા દર્શાવવા વિશેષણની પૂર્વે -માં અનુગવાળું તે જ વિશેષણ પણ વપરાય છે.

ઉદાહરણ :

રમાથી ઉમા મોટી

રમાથી ઉમા વધુ મોટી

ઉમા રમાથી વધારે મોટી

રમા ઉમાથી ઓછી મૂરખ છે

ઉમા કરતાં રમા ઓછી સમજુ.

રમેશ(ના) કરતાં ઉમેશ (વધુ/વધારે) હોશિયાર છે.

રમેશ અને ઉમેશમાં રમેશ (વધુ) ચાલાક

એ બેમાં રમેશ (વધારે) સંસ્કારી.

સૌ કરતાં/થી/માં (વધુ) લાગણીવાળી તો રમા જ.

રમેશ બધાથી/કરતાં/માં ડાહ્યો.

સૌથી વધારે સમજુ તો રમેશ જ છે.

રમાની સરખામણીમાં (રમાને મુકાબલે, રમાની તુલનામાં) ઉમા વધુ ચતુર છે.

મોટામાં મોટી ભૂલ

ભારેમાં ભારે કપડું

મારે ઓછામાં ઓછી ચિંતા છે

ભોળામાં ભોળી રમા

નાંખ : (૧) પ્રકટપણે તુલના વ્યક્ત કરતી ખીજ પણ રચનાઓ છે. જેમ કે, રમા સાથે સરખાવતાં/સરખાવીએ તો/તુલના કરતાં ઉમા વધુ ઠરેલ છે.

(૨) વિશેષણપરક તુલના દ્વારા અભિવ્યક્ત થતો અર્થ વિશેષણ પરથી સધાયેલા ભાવવાચક નામ વાળી કેટલીક રચનાઓ દ્વારા પણ પરોક્ષ રીતે કે તાત્પર્યથી વ્યક્ત થાય છે. એમના બે પ્રકાર છે :

૧. વિશેષણ પરથી બનેલા ભાવવાચક નામની સાથે વધવું, ઘટી જવું કે ટપી જવું તુલના દર્શાવવા વપરાય છે. અથવા તો

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૭૮ : ૧]

૨૭

૨. ન પહોંચવું, ન ઝાંચવું, તોલે ન ઝાચવું વાપરીને તુલના દર્શાવાય છે. અધિકતાવાચક રચનામાં ઉપમેય અને ઉપમાનનો ક્રમ બિલટાય છે.

ઉદાહરણ :

(રમેશ ઉમેશ કરતાં હુચ્ચો)
 હુચ્ચાઈમાં રમેશ ઉમેશ કરતાં વધે
 હુચ્ચાઈમાં રમેશ ઉમેશ કરતાં ચડી જાય
 હુચ્ચાઈમાં રમેશ ઉમેશને ટપી જાય
 હુચ્ચાઈમાં ઉમેશ રમેશને ન પહોંચે
 હુચ્ચાઈમાં ઉમેશ રમેશને ન આંખે
 હુચ્ચાઈમાં ઉમેશ રમેશની તોલે ન આવે

તે જ પ્રમાણ :

હુચ્ચાઈમાં રમેશ સૌથી વધે / ચડી જાય; સૌને ટપી જાય
 હુચ્ચાઈમાં રમેશને કોઈ ન પહોંચે / આંખે
 હુચ્ચાઈમાં રમેશની તોલે કોઈ ન આવે
 મીઠાશમાં અહીંના પોપૈયાની તોલે કોઈ ન આવે
 ઉદારતામાં રમાની તોલે ઉમા ન આવે
 આને મળતી બીજી પણ કેટલીક રચનાઓ છે. જેમ કે
 ઉદારતાની બાબતમાં રમેશથી સૌ ગિતરતા
 ઉદારતાની બાબતમાં રમેશ સૌથી ચરિયાતો

ગ. ગુણસામ્ય વ્યક્ત કરતી રચનાઓ

૭. ગુણસામ્ય વ્યક્ત કરવા તેવું (સાદૃશ્ય) અને જેટલું (પ્રમાણ-સામ્ય) વપરાય છે. સાહિત્યિક શૈલીમાં સાદૃશ્યવાચક તરીકે સમું અને શું પણ વપરાય છે.

રમેશ ઉમેશ જેવો / જેટલો જ ઉદાર છે

કર્ણ સમો દાનેશ્વરી

અપ્સરા શી સુંદર

નોંધ : ‘રમેશ જેવું / જેટલું ઉદાર કોઈ નહીં / કોણ છે?’ એ પ્રકારની રચનાઓ પરોક્ષપણે સર્વાધિકતા વ્યક્ત કરવા વપરાય છે.

૮. ઉપમાવાચક જેવુંની હુમતાવાળા, ઉપમેય અને સાધારણ ધર્મ- (વિશેષણ)ના વાચક પદ જોડાઈને બનેલા વિશેષણાત્મક કર્મધારય સમાસો વડે પણ ગુણસામ્ય વ્યક્ત થાય છે. જેમ કે

કાળજીકાળી રાત (= કાળજી જેની કાળી)

અમૃતમીઠાં વચન

ચંદ્રોજ્જ્વળ મુખ

વજ્રકઠોર હૃદય

ધનશ્યામ કૃષ્ણ

નોંધ : તુલના, ભાર વગેરે પ્રકારના ભાષાના અંતર્ગત બંધારણમાંનાં તત્ત્વો લક્ષણો, વ્યંજના અને તાત્પર્ય જેવી શબ્દશક્તિઓને લીધે તથા શૈલીય પ્રભાવ (જેમાં વાગ્ડંબરનો - ‘રેટરિક’નો- પણ સમાવેશ થાય છે) નીચે બહિર્ગત બંધારણમાં એટલી વિવિધ રીતે સિદ્ધ થતાં હોય છે કે અમુક પદ્ધત્ત્વીય કે વાક્યતત્ત્વીય રચનાના પર્યાયોની કે સમાનાર્થ ઉક્તિ-વિકલ્પોની મર્યાદા ક્યાં બાંધવી એ જટિલ સમસ્યા બને રહે છે. વળી વાસ્તવિક ભાષાવ્યવહારમાં તો પૂર્વધારણા, વિવક્ષા વગેરેને લઈને પરિસ્થિતિ સંકુલતર હોય છે. પણ ભાષાવિશેષના વિવિધ પ્રદેશોની અર્થનિષ્ઠ અભિગમથી થતી વ્યવસ્થિત તપાસ દ્વારા જ ભાષાના બંધારણની સમજ વધે.

સમર્થાહ્નિક

(પાતંજલ મહાભાષ્યના ૧૯મા આહ્નિકનો અનુવાદ)

જયદેવ શુક્લ

પ્રાસ્તાવિક

માનવીના એકબીજા સાથેના વ્યવહારનું વિકસિત માધ્યમ ભાષા છે. જે તે પ્રદેશમાં રહેલ મનુષ્યે પોતાના વપરાશ માટે આ માધ્યમનો ક્રમિક વિકાસ કર્યો; અને પરિણામે જગતમાં આવાં અનેક, લગભગ ત્રણ હજાર, માધ્યમો અર્થાત્ ભાષાઓનો જન્મ થયો. આવી ભાષાઓમાં સુવિકસિત ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષા જાણીતી છે.

સામાન્ય વ્યવહારમાં જાણ્યે અજાણ્યે ક્રિયારૂપનું સ્થાન મહત્ત્વનું રહ્યું છે. આવું ક્રિયારૂપ વાક્યરૂપે વપરાશમાં આવ્યું, જેમ કે 'જા', 'આવ', 'દોડ' વગેરે. હમેશનો વ્યવહાર વાક્ય દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે. સમયના વહેવા સાથે વાક્યના ઘટકો-નામ અને આખ્યાત-ને ભિન્ન ભિન્ન રીતે જોડીને સામાસિક પ્રયોગો વાપરવા તરફનું વલણ સંસ્કૃત ભાષામાં વધવા લાગ્યું. સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે જ્ઞાનનો વિકાસ થતાં સાહિત્યનો પણ વિકાસ થયો અને સાહિત્યમાં તેમજ વ્યવહારમાં સામાસિક પ્રયોગોનો વપરાશ વધ્યો. પોતાના સમયની બોલાતી ભાષાનું વ્યાકરણ રચનાર પાણિનિએ 'અષ્ટાધ્યાયી'ના બીજા અધ્યાયના પહેલા બે પાઠમાં ચાર સો પચીસ સૂત્રોમાં સમાસ અંગે સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરી અવ્યયીભાવ, તત્પુરુપ, બહુવ્રીહિ અને દન્દ એવા ભેદ રજૂ કરી તે અંગેના નિયમો આપ્યા છે. આ સૂત્રસમૂહ ઉપરના કાત્યાયનનાં વાર્ત્તિકોને સમજાવતાં પતંજલિએ પાંચ આહ્નિકોમાં સમાસ વિશે વિદ્વતાપૂર્ણ ચર્ચા કરીને અનેક નવા સિદ્ધાન્તો સ્થાપ્યા છે. ભર્તૃહરિ, કૈયટ, હેલારાજ, ભટ્ટોજિ દીક્ષિત અને નાગેશમાં તેમનું અનુસરણ પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચ આહ્નિકોમાં પહેલા આહ્નિકને 'સમર્થાહ્નિક' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે કારણ કે પાણિનિના સમર્થઃ પદવિધિઃ (૨.૧.૧.) એવા એક જ સૂત્ર ઉપર તેમાં ભાષ્યવ્યાખ્યાન છે.

અહીં રજૂ થતો પતંજલિના મહાભાષ્યનો વ્યાખ્યાનાત્મક અનુવાદ અને આવશ્યક ટિપ્પણો આ વિષયના અભ્યાસીને રસદાયક થશે એવી આશા છે.

સામર્થાક્ષિક (આક્ષિક ૧૯)

(આ શાસ્ત્રમાં) જ્યાં પદ^૧ સંબંધે કાર્યનું વિધાન થયું હોય ત્યાં
'સમર્થ' શબ્દ થોજવો. (પાણિનિસૂત્ર ૨.૧.૧.)

૧

'વિધિ' શબ્દનો અર્થ

આ વિધિ^૨ શબ્દ (-ની રૂપસિદ્ધિ અને અર્થ) શું છે ? વિ
ઉપસર્ગ સાથે ધા ધાતુને કર્મ અર્થમાં ફ પ્રત્યય લાગ્યો છે. 'જેનું
વિધાન કરવામાં આવે છે તે વિધિ.' જેનું વિધાન કરવામાં આવે છે ? સમાસ
(૨.૧.૩), વિલક્ષિતવિધાન (૨.૩.૧) અને પરાહ્વહ્લાવનું^૩ (૨.૧.૨).

૨

આ સૂત્ર પરિભાષાસૂત્ર તરીકે

આ સૂત્ર અધિકારસૂત્ર છે કે પરિભાષાસૂત્ર ? અધિકાર અને પરિભાષામાં
ભેદ શો છે^૪ ? અધિકારસૂત્ર (તેની પછી આવતા) દરેક સૂત્રમાં ઉપસ્થિત
થાય છે, જેથી (તે તે સૂત્રમાં) તેનો (ફરી વાર) નિર્દેશ કરવો પડતો નથી,
પરંતુ પરિભાષા એક સ્થળે રહેતી હોવા છતાં સમગ્ર શાસ્ત્રને, દીવાની જેમ
પ્રકાશિત કરે છે; જેમ કે દીવો સારી રીતે પ્રજ્વલિત બન્યો હોય તો
તે એક સ્થળે હોવા છતાં પણ આખા ઘરને પ્રકાશિત કરે છે. પણ અહીં
પ્રયત્ન(લાઘવ)ની કઈ વિશિષ્ટતા રહેલી છે ? (આ સૂત્રને) અધિકાર
માનતાં (સમર્થ પદને) સ્વહિતયુક્ત કરવું પડે,^૫ (પરંતુ) પરિભાષા માનતાં
બધાં (પદકાર્યોમાં સમર્થ પદની) અપેક્ષા છે તેમ સમજવું પડે.

આ ઉપરાંત બીજી પણ એવી શંકા થાય કે સામર્થ્યને એકાથીલાવ
(રૂપસામર્થ્ય) સમજવું કે વ્યપેક્ષા(રૂપસામર્થ્ય) માનવું ? એકાથીલાવ-
રૂપસામર્થ્ય અને (સૂત્રને) અધિકાર(સૂત્ર) માનતાં માત્ર સમાસ (આ
સૂત્રના કાર્યક્ષેત્રમાં) સંગૃહીત બને છે, વિલક્ષિતવિધાન અને પરાહ્વહ્લાવ
સંગૃહીત બનતાં નથી. વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય અને (સૂત્રને) અધિકાર(સૂત્ર)
માનતાં વિલક્ષિતવિધાન અને પરાહ્વહ્લાવ (આ સૂત્રના કાર્યક્ષેત્રમાં)
સંગૃહીત બને છે, સમાસ સંગૃહીત બનતો નથી. આ ઉપરાંત બીજાં સ્થળોએ
સૂત્ર ૮-૩-૪૪(સામર્થ્ય પ્રાપ્ત હોય તો હ્રસ્વ અને ઉચ્ચના સૂનો કંઠ્ય
અને ઓઠ્ય વ્યંજનો આવતાં જ થાય છે.) માં અને સૂત્ર ૮-૧-૨૪(જ, ઘ,

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૩૧

હ, મહની સાથે આવતા યુદ્ધમ્ અને ઝસ્મદ્ના શ્રામ અને નૌ આદેશ થાય છે.)માં વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય અને સૂત્રને પરિભાષાસૂત્ર માનતાં આકરણ-શાસ્ત્રમાં જોડ્યાં પદનું સૂચન (ગંધ) કરનારાં કાર્યો છે તે સધળાં આ સૂત્રના કાર્યક્ષેત્રમાં સંગૃહીત બનશે. માત્ર સમાસ(કાર્ય) સંગૃહીત બનશે નહિ.

(આ બધા પક્ષોમાંથી સામર્થ્યને) એકાર્થીભાવરૂપ સામર્થ્ય અને (સૂત્રને) પરિભાષાસૂત્ર માનતાં સૂત્ર બિલકુલ ફેરફાર વિનાનું થાય છે. ૯

આમ (માનવા) છતાં દેહલેક રથગે, ત્યાં ઉલ્લેખ ન થવો જોઈએ ત્યાં 'સમર્થ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે અને ત્યાં થવો જોઈએ ત્યાં થતો નથી. ન થવો જોઈએ ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે સૂત્ર ૪.૧.૮૨માં; અને કરવો જોઈએ ત્યાં થયો નથી, જેમ કે સૂત્ર ૩.૨.૧ માં સમર્થાન્ એમ ઉમેરવું જોઈતું હતું.

પરંતુ કુંભકાર (ધડો બનાવનાર), નગરકાર (નગર રચનાર) એવાં પદોનો ઉલ્લેખ થતાં કુંભ અને કાર, નગર અને કાર એવાં પદો વચ્ચે સામર્થ્ય શું સમજાતું નથી? હા, સાચે જ સમજાય છે, પણ પ્રત્યય ઉમેર્યા પછી; (અને) તે પ્રત્યય સમર્થ પદ પછી ઉત્પન્ન થવો જોઈએ.

૩

સમર્થ: એવા શબ્દનું સૂત્રમાં પ્રયોજન

આ સૂત્રમાં સમર્થ શબ્દના ઉલ્લેખનું પ્રયોજન શું છે? (પાણિનિ), જણાવવાના છે કે ત્રીયાન્ત શબ્દ શ્રિત વગેરે શબ્દો સાથે સમાસમાં જોડાશે; જેમ કે, કષ્ટશ્રિત: (કષ્ટનો આશ્રય કરનાર), નરકશ્રિત: (નરકનો આશ્રય કરનાર), આ સૂત્ર સાથે સમર્થ શબ્દને યોજવાનું પ્રયોજન શું? પદ્ય દેવદત્ત કષ્ટં (જે દેવદત્ત કષ્ટ) શ્રિત: વિષ્ણુમિત્ર: ગુરુકુલમ્ (આશ્રયે રહ્યો છે વિષ્ણુમિત્ર ગુરુકુલને) એ ઉદાહરણમાં (કષ્ટં અને શ્રિત:) વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી) સૂત્ર ૨. ૧. ૨૩ની પ્રવૃત્તિ (થી સમાસ) થશે નહિ.

તૃતીયાન્ત શબ્દનો તત્કૃત ગુણવાચક શબ્દ અને 'અર્થ' એવા શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે (પા. ૨. ૧. ૩૦); જેમ કે, શઙ્કુલક્ષણ્ડ: (કાતર વડે કરેલ ટુકડો), કિરિકાણ: (બૂંડ વડે કાણો બનાવેલો). આ સૂત્ર સાથે 'સમર્થ' પદને જોડવાનું પ્રયોજન શું? તિષ્ઠ ત્વં શઙ્કુલયા લ્ષણ્ડઃ ધ્રાવતિ મુસલેન (જેમો રહે તું કાતર વડે ટુકડો દોડે છે મુસળ સાથે) એ

ઉદાહરણમાં (શબ્દકુલયા અને સ્વણ્ડઃ વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી) સૂત્ર ૨. ૧. ૩૦ ની પ્રવૃત્તિથી સમાસ થશે નહિ.

ચતુર્થ્યન્ત શબ્દનો તદ્દર્થ, અર્થ, બલિ, સુજ્ઞ, દ્વિત, અને રક્ષિત (એટલા) શબ્દો સાથે સમાસ થાય છે (૨. ૧. ૩૬); તેથી ગોદ્વિતમ્ (ગાય માટે હિતકારક), વૃષભદ્વિતમ્ (બળદ માટે હિતકારક), અશ્વદ્વિતમ્ (ઘોડા માટે હિતકારક) એવા સમાસો બનશે. (આ સૂત્ર સાથે) સમર્થ (શબ્દને યોજવા)નું પ્રયોજન શું? સુખં ગોમ્બ્યઃ દ્વિતં દેવદત્તાય એ ઉદાહરણમાં ગોમ્બ્યઃ અને દ્વિતં વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી સૂત્ર. ૨. ૧. ૩૫ ની પ્રવૃત્તિ(થી સમાસ) થશે નહિ.

(પાણિનિ) પશ્ચમી ભયેન (પંચમ્યન્ત શબ્દનો 'ભય' શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે ૨. ૧. ૩૭) સૂત્ર ૨જૂ કરવાના છે; તેથી વૃકભયમ્ (વરુથી ભય), દસ્યુભયમ્ (લુટારાથી ભય), ચોરભયમ્ (ચોરથી ભય) એવા સમાસો બનશે. (આ સૂત્ર સાથે) સમર્થ (શબ્દને યોજવા)નું પ્રયોજન શું? ગચ્છ ત્વં મા વૃકેભ્યઃ ભયં દેવદત્તસ્ય યજ્ઞદત્તાત્ (જ નહિ તું વરુઓથી ભય દેવદત્તને યજ્ઞદત્તથી) એ ઉદાહરણમાં વૃકેભ્યઃ અને ભયમ્ વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી સૂત્ર. ૨. ૧. ૩૬ ની પ્રવૃત્તિ (થી સમાસ) થશે નહિ.

પશ્યન્ત શબ્દનો વિભક્ત્યન્ત શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે. (સૂ. ૨. ૨. ૮.); (તેથી) રાજપુરુષઃ (રાજાનો પુરુષ), બ્રાહ્મણકમ્બલઃ (બ્રાહ્મણનો કામળો) (એવા સમાસો થશે). આ સૂત્ર સાથે સમર્થ શબ્દને યોજવાનું પ્રયોજન શું? માર્યા રાજ્ઞઃ પુરુષઃ દેવદત્તસ્ય (ભાર્યા રાજાની, પુરુષ દેવદત્તનો) (એ ઉદાહરણમાં રાજ્ઞઃ અને પુરુષઃ વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી સૂત્ર ૨. ૨. ૮ ની પ્રવૃત્તિથી સમાસ થશે નહિ).

સપ્તમ્યન્ત શબ્દનો શૌણ્ડ વગેરે શબ્દો સાથે સમાસ થાય છે (સૂ. ૨. ૧. ૪૦). (તેથી) અક્ષશૌણ્ડઃ (પાસામાં આસક્ત), સ્ત્રીશૌણ્ડઃ (સ્ત્રીમાં આસક્ત) (એવા સમાસો થશે). આ સૂત્ર સાથે સમર્થ શબ્દને યોજવાનું પ્રયોજન શું? કુશલઃ દેવદત્તઃ અક્ષેષુ શૌણ્ડઃ પિબતિ પાનાગારે (કુશળ છે દેવદત્ત પાસામાં, આસક્ત પીવે છે પીઠામાં) (એ ઉદાહરણમાં અક્ષેષુ અને શૌણ્ડઃ વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાથી સૂત્ર ૨. ૧. ૪૦ ની પ્રવૃત્તિથી સમાસ થશે નહિ).

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૩૩

હવે સમર્થ શબ્દને (સૂત્ર ૨. ૧. ૧. માં) ઉલ્લેખવામાં આવ્યો હોવા છતાં મહત્કણ્ઠં શ્રિતઃ (મોટા કણ્ઠને પામેલો)માં (સૂત્ર ૨. ૧. ૨૪ ના નિયમ પ્રમાણે) સમાસ કેમ થતો નથી? શું મહાકણ્ઠશ્રિતઃ એવો (સમાસ) પણ થતો નથી? થાય છે, ત્યારે મહત્ કણ્ઠં મહાકણ્ઠં, મહાકણ્ઠં શ્રિતઃ મહાકણ્ઠશ્રિતઃ એવી રીતે વાક્ય હોય, પરંતુ ત્યારે મહત્ કણ્ઠં શ્રિતઃ એવું વાક્ય હોય ત્યારે સમાસ ન થવો જોઈએ, અને છતાં થવા લાગે છે. ત્યારે કેમ થતો નથી? કોનો કોની સાથે થતો નથી? શું એનો કે ઘણાનો? ઘણાનો કેમ થતો નથી? સમાસ અંગેના નિયમોમાં વિભક્ત્યન્ત સાથે સમાસ થાય છે (સૂ. ૨. ૧. ૨, ૪) એવું વચન અનુષ્ટ બને છે. તો, શ્રીમાન્, શું શાસ્ત્રનિયમો 'આકૃતિ' (જાતિ) અર્થમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી?—જેમ કે 'પ્રાતિપદિક પદ્ધિ' (સૂ. ૪. ૧. ૧).

એવો શબ્દ જ્યાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં જુદાં જુદાં પ્રાતિપદિકોને (દરેક વખતે) પ્રત્યય યોજવામાં આવે છે. બરાબર, એમ જ છે; પરંતુ આકૃતિ (જાતિ) પ્રત્યેકમાં પરિપૂર્ણ બને છે, સમુદાયમાં નહિ. જેને જેને 'પ્રતિપદિક પદ્ધિ' એવો શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેને (એકલાને) માટે પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં પણ એમ જ (સમજવું). જેને જેને સુપ્ સુપા એવું (સૂત્ર)વચન પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેને જ સમાસની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવું (સૂત્ર)વચન બે પદોને પ્રાપ્ત થાય છે, ઘણાંને નહિ.

તો પદ્ધિ (કણ્ઠં શ્રિતઃ એવા) બે શબ્દોનો સમાસ (કણ્ઠશ્રિતઃ) કેમ બનતો નથી? બંને વચ્ચે સામર્થ્ય નહિ હોવાને કારણે. સામર્થ્ય નથી એમ શા માટે કહ્યો છો? અન્ય શબ્દની અપેક્ષાવાળો શબ્દ અસમર્થ બને છે. જો 'અન્ય શબ્દની અપેક્ષાવાળો (સાપેક્ષ) શબ્દ અસમર્થ બને છે' એમ હોય તો રાજપુરુષઃ અમિરૂપઃ (રાજપુરુષ દેખાવડો છે), રાજપુરુષઃ દર્શનીયઃ (રાજપુરુષ જેવા લાયક છે) એ વાક્યોમાં (રાજપુરુષઃ એવો) સમાસ થશે નહિ. આમાં દોષ નથી, કારણ કે અહીં મુખ્ય પદ સાપેક્ષ છે અને સાપેક્ષ એવા મુખ્ય પદનો (અન્ય પદ સાથે) સમાસ થશે.

પણ જ્યાં ગૌણ પદ સાપેક્ષ હોય ત્યાં તમારો સમાસ નહિ થાય, જેમ કે દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્ (દેવદત્તનું ગુરુકુળ), દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ (દેવદત્તનો ગુરુપુત્ર), દેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા (દેવદત્તની દાસભાર્યા)માં સમાસ નહિ થાય. એમાં વાંધો નથી. એમાં સમુદાયની

અપેક્ષાવાળો પઞ્ચન્ત શબ્દ (દેવદત્તસ્ય) સમગ્ર ગુરુકુળની અપેક્ષા રાખે છે. ૧૦

વારુ, જ્યાં પઞ્ચન્ત શબ્દ સમુદાયની અપેક્ષા રાખતો ન હોય ત્યાં સમાસ નહિ બને. જેમ કે કિં ઓદનઃ શાલીનામ્ (કઈ લાલ ડાંગરનો ભાત?), સક્ત્વાદકં આપણીયાનામ્ (વેચવા યોગ્ય ચાર શેર લોટ), કુત્તો ભવાન્ પાટલિપુત્રકઃ (પાટલિપુત્રના કયા ભાગના આપ?) એવાં વાક્યોમાં કિમોદનઃ, સક્ત્વાદકમ્, અને પાટલિપુત્રકઃ એવા સમાસો થશે નહિ. ૧૧

અને દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્, દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ અને દેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા એ વાક્યોમાં પણ સમાસ થશે નહિ. જે પઞ્ચન્ત દેવદત્તસ્ય શબ્દને સમુદાયની અપેક્ષા હોય તો નિયમથી એમ નહિ સમજાય કે દેવદત્તનો જે ગુરુ તેમનો જે પુત્ર (તે દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ). તો શું? કોઈક બીજાના ગુરુનો પુત્ર અને દેવદત્તનો કોઈક (સંબંધી), એવો અર્થ પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ દેવદત્તનો જે ગુરુ તેનો જે પુત્ર એવો નિયમપ્રાપ્ત અર્થ સમજાતો હોવાથી અમે માનીએ છીએ કે આ પઞ્ચન્ત (દેવદત્તસ્ય) શબ્દને સમુદાય (ગુરુકુલ)ની અપેક્ષા નથી. ૧૨

અન્ય સ્થળે પણ જ્યાં સમર્થ પદ યોજવામાં આવ્યું હોય છે ત્યાં સાપેક્ષ પદને પણ (વ્યાકરણ)કાર્ય થાય છે. ‘અન્ય સ્થળે’ એટલે કયાં? સૂત્ર ૮-૩-૪૪ ના ઉદાહરણ બ્રાહ્મણસ્ય સર્પિષ્કરોતિ (તે બ્રાહ્મણનું ઘી બનાવે છે)માં. આમ હોઈને સાપેક્ષ પદ અસમર્થ બને છે એમ કહી શકાશે નહિ. ૧૩

તો પછી મહત્કષ્ટં શ્રિતઃ એ વાક્યમાં કષ્ટશ્રિતઃ એવો સમાસ કેમ થતો નથી? ‘વિશેષણયુક્ત પદોનો સમાસ થતો નથી અથવા સમાસ થયા પછી તેને વિશેષણ સાથે યોજવો ન જોઈએ’ એવું (વિશેષ)-વચન કરવું જોઈએ. જે ‘વિશેષણયુક્ત પદોનો સમાસ થવો ન જોઈએ કે સમાસ થયા પછી તેને વિશેષણ સાથે યોજવો ન જોઈએ’ એવું (વિશેષ)-વચન કરવામાં આવે તો દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્, દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ, દેવદત્તસ્ય દાસભાર્યા (એવાં વાક્યો)માં ગુરુકુલમ્, ગુરુપુત્રઃ, દાસભાર્યા એવા સમાસ થશે નહિ. ઉપર જણાવેલા આ વચનમાં ‘ગુરુકુલપુત્ર વગેરેને બાદ કરીને’ એવું (અપવાદ)વચન ઉમેરવું જોઈએ. તો પછી (તમે જણાવો છો તેવું) ‘વિશેષણયુક્ત પદોનો સમાસ ન કરવો અને સમાસ થયા પછી તેને વિશેષણ સાથે યોજવો નહિ, ગુરુકુલપુત્ર વગેરેને

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

અપવાદ ગણીને' તેવું (વિશેષ) વચન સાથે જ કરવું પડશે? (નાહી,) તેવું (વિશેષ) વચન કરવાની જરૂર નથી. તો પછી (મહત્ત્વ પદને જુદું, અસમસ્ત, સમજીને કષ્ટશ્રિતઃ એવો) સમાસ કેમ થતો નથી? (મહત્ત્વ પદને જુદું સમજીને કરવામાં આવતો કષ્ટશ્રિતઃ સમાસ) ગમક (=સમાન અર્થ બતાવનારો) નથી તેથી. (વાસ્તવમાં) આ ઉદાહરણમાં સમાસ અને (વિગ્રહ) વાક્યનો અર્થ સમાન હોવો જોઈએ. મહત્ત્વકષ્ટશ્રિતઃ એવા વાક્યમાંથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે મહત્ત્વકષ્ટશ્રિતઃ એવા સમાસવચન-માંથી પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૪} આવા કારણે અમે કહીએ છીએ કે 'સમાન અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી માટે' (સમાસ થતો નથી). (આવો સમાસ) 'અશુદ્ધ શબ્દ બને છે તેટલા માટે' (સમાસ થતો નથી) એમ અમે કહેતા નથી. જ્યાં વાક્ય અને સમાસ બંનેમાં સમાન અર્થ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં સમાસ થાય છે, જેમ કે દેવદત્તસ્ય ગુરુકુલમ્, દેવદત્તસ્ય ગુરુપુત્રઃ, દેવ-દત્તસ્ય દાસભાર્યા જેવાં વચનોમાં (ગુરુકુલ, ગુરુપુત્ર, દાસભાર્યા જેવા સમાસ થશે.).^{૧૫}

જો (વાક્ય અને સમાસમાં) સમાન અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી એ કારણ હોય તો (આ સૂત્રમાં) સમર્થ પદ મૂકવાનો કશો ઉપયોગ નથી. ભાર્યા રાજ્ઞઃ, પુરુષો દેવદત્તસ્ય એવા વાક્યમાં અસમસ્ત શબ્દોમાંથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તે ભાર્યા રાજપુરુષો દેવદત્તસ્ય એવાં (અર્ધસામાસિક) વચનોમાંથી પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી સૂત્રમાં સમર્થ પદ મૂકવાનો કશો ઉપયોગ નથી.

(આ સૂત્રમાં) સમર્થ પદ મૂકવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે (સમજવું): અકિશ્ચિત્કુર્વાણમ્ (નહિ કંઈ કરનારો), અમાયં હરમાણમ્ (નહિ અડદ લઈ જનારો), અગાધાદુત્સૃષ્ટમ્ (નહિ ઊંડાણમાંથી નીકળેલો) એવાં અસમર્થ (પદોવાળા) નમ્-સમાસો (વાક્ય અને સમાસમાં સમાન) અર્થ-વાળા છે તેમને (શાસ્ત્રનિયમથી) સિદ્ધ જ ગણવા.

(સમર્થ પદને આ સૂત્રમાં યોજવાનું) આ પ્રયોજન પણ નથી. કેટલાક અસમર્થ પણ (સમાન) અર્થવાળા નમ્-સમાસોનું સાધુત્વ અવશ્ય જણાવવાનું છે: (તેવા સમાસો છે) અસૂર્યપશ્યાનિ મુખાનિ (નહિ સૂર્યને જોનારાં મુખ), અપુનર્ગેયાઃ શ્લોકાઃ (નહિ ફરી વાર ગવાનારાં શ્લોકો), અશ્રાદ્ધભોજી બ્રાહ્મણઃ (નહિ શ્રાદ્ધભોજન કરનાર બ્રાહ્મણ), અલવણભોજી બ્રાહ્મણઃ (નહિ લવણ સાથે ભોજન કરનાર બ્રાહ્મણ);^{૧૬}

સૂત્ર ૧-૧-૪૩ માંનો **અનપુંસકસ્ય** શબ્દ અહીં નિયમાર્થે બનશે;^{૧૭} આવાજ અસમર્થ (છતાં) ગમક નમ્-સમાસો સાધુ સમજવા, ખીજ નહિ. તેથી (આ સૂત્રમાં) **સમર્થ** શબ્દને યોજવાથી કશે અર્થ સરશે નહિ.

૪

સમર્થનો અર્થ

આ સૂત્રમાં **સમર્થ** પદ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે, તો જ્યારે **સમર્થમ્** એમ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘સમર્થ’ એટલે શું (સમજવું)?^{૧૮}

“**સમર્થ એવા વચનનો અર્થ છે (વાક્યમાં) લિન્ન રૂપ વાળાં પદોનું એકાર્થરૂપ બનવું**” [વાર્તિક ૧]

(વાક્યમાં) લિન્ન અર્થવાળાં પદોનું એકાર્થરૂપ બની જવું તેને ‘સમર્થ’ કહે છે. પણ (પદો) કયાં લિન્ન અર્થવાળાં અને કયાં એક અર્થવાળાં હોય છે? વાક્યમાં લિન્ન અર્થવાળાં હોય છે, જેમ કે **રાજ્ઞઃ પુરુષઃ** (રાજનો પુરુષ); પણ સમાસમાં એક અર્થવાળાં હોય છે, જેમ કે **રાજપુરુષઃ** “જ્યારે ‘રાજના પુરુષને’ લઈ આવો” એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે રાજપુરુષને લાવવામાં આવે છે અને જ્યારે “‘રાજપુરુષને’ લઈ આવો” એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે(રાજપુરુષ)ને જ લાવવામાં આવે છે, તો પછી ‘લિન્ન અર્થવાળાં પદો’ એમ શા માટે કહેવામાં આવે છે? અમે કહેતા નથી કે (રાજપુરુષ એવા સમાસથી) અન્યને લાવવામાં આવે છે.

૫

એકાર્થીલાવની વિશેષતાઓ

તો પછી એકાર્થીલાવથી પ્રાપ્ત થતી વિશેષતાઓ કઈ?^{૧૯} વિલક્તિ- (પ્રત્યય)નો લોપ, વ્યવધાન, એક પદનું ખીજ પદ સાથે યથેષ્ટ જોડાણ અને સ્વરકાર્યમાં વિલક્તિ(પ્રત્યય)નો લોપ થતો નથી, જેમ કે **રાજ્ઞઃ પુરુષઃ** (રાજનો પુરુષ); સમાસમાં લોપ થાય છે, જેમ કે **રાજપુરુષઃ** વાક્યમાં વ્યવધાન (અન્ય પદનું વચ્ચે આવી જવું) થાય છે, જેમ કે **ઋદ્ધસ્ય રાજ્ઞઃ પુરુષઃ** ‘રાજનો સમૃદ્ધ પુરુષ’ સમાસમાં (વ્યવધાન) થતું નથી, જેમ કે **રાજપુરુષઃ** વાક્યમાં (તેનાં અન્ય પદોમાંથી એક પદનું ખીજ સાથે) યથેષ્ટ જોડાણ થઈ શકે છે, જેમ કે **રાજપુરુષઃ** (રાજનો પુરુષ) અથવા **પુરુષઃ રાજ્ઞઃ** (પુરુષ રાજનો); સમાસમાં તેમ થતું નથી. જેમ કે **રાજ્ઞઃ પુરુષઃ**

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૩૭

વાક્યમાં (એ પદોના) એ સ્વરો હોય છે, જેમ કે રાજપુરુષઃ. પરંતુ સમાસમાં (એક પદને કારણે) એક સ્વર હોય છે, જેમ કે રાજપુરુષઃ^{૨૦}.

એકાર્થીલાવને કારણે પ્રાપ્ત થતી આ વિશેષતાઓ નથી. આ તો (સૂત્રોમાં પ્રાપ્ત થતાં નિયમ)વચનો છે. ભગવાન પશ્ચિનિએ કથું કે ધાતુ અને પ્રાતિપદિકને લાગેલા વિભક્તિપ્રત્યયોનો લોપ થાય છે (૨-૪-૭૧), ગૌણપદ પહેલું મૂકાય છે (૨-૨-૩૦), સમાસ(પદ)ને અંતે ઉદાત્ત સ્વર મૂકાય છે (૧-૧-૨૨૩).

તો પછી એકાર્થીલાવને કારણે પ્રાપ્ત થતી વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે છે. ચોક્કસ સંખ્યાનું (કથન), સ્પષ્ટ અર્થકથન, ગૌણપદનું વિશેષણ અને 'અને' એવા પદથી સંયોગ.

વાક્યમાં ચોક્કસ સંખ્યાનું કથન થાય છે, જેમ કે ' (એક) રાગ્નનો પુરુષ', ' એ રાગ્નઓનો પુરુષ', ' ઘણા રાગ્નઓનો પુરુષ'; સમાસમાં એમ થતું નથી, જેમ કે ' રાગ્નપુરુષ'.^{૨૧} (પણ) આમ થવાનું કારણ છે. શું કારણ છે ? ચોક્કસ સંખ્યાનું કથન કરનાર જે શબ્દ (અર્થાત્ વચન દર્શાવનાર પ્રત્યય) તે (સમાસમાં) હાજર હોતો નથી. પરંતુ આપ શ્રીમાન, તેવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે અને (જુઓ કે) તે ચોક્કસ સંખ્યા (સમાસમાં પણ) સમજાશે. પણ આમ ન હોવું જોઈએ, કારણ કે શબ્દો પ્રમાણે અર્થ હોવો જરૂરી નથી, (પરંતુ) અર્થ પ્રમાણે શબ્દો હોવા જરૂરી છે. ઉપરના ઉદાહરણને આ રીતે સમજો : (સમાસમાં) અર્થનું સ્વરૂપ એવા પ્રકારનું છે કે તેમાંથી ચોક્કસ સંખ્યાનો બોધ થતો નથી. આમ જ સમજવું યોગ્ય છે. જે એમ સમજો છે કે " અહીં ચોક્કસ સંખ્યા જણાવનારા શબ્દની ગેરહાજરીને કારણે તે જણાતી નથી. " તેને માટે અપ્સુચરઃ (જળમાં તરનાર-માછલું) ગોષુચરઃ (ગાયોમાં ફરનાર-દૂકડો), વર્ષાસુજઃ (વરસાદમાં જન્મેલ-ઈન્દ્રગોપ)માં ચોક્કસ સંખ્યા જણાશે.^{૨૨}

વાક્યમાં સ્પષ્ટ અર્થકથન થાય છે, જેમ કે (આ) બ્રાહ્મણનો કામજો (છે.) પરંતુ સમાસમાં તે અસ્પષ્ટ રહે છે; કારણકે શંકા થાય છે કે ' હે બ્રાહ્મણ, (કામજો છે)' એમ (બ્રાહ્મણ શબ્દ) સંબોધનમાં હશે કે ' બ્રાહ્મણનો કામજો ' એમ પછી સમાસનું પદ હશે.

આ પણ વિશેષતા નથી. એમ બને છે કે વાક્યમાં જે અસ્પષ્ટ હોય તે સમાસમાં સ્પષ્ટ થાય છે. વાક્ય ' અર્ધ પશોઃ દેવદત્તસ્ય (' અર્ધ પશુ એવા દેવદત્તનું ' અથવા ' દેવદત્તના પશુનું અર્ધુ')માં સંશય થાય છે કે

પશુગુણવાળા દેવદત્તનું અર્ધું અથવા પશુ એવા નામને પ્રાપ્ત કરનાર જે પ્રાણી તેનું અર્ધું. સમાસમાં તે સ્પષ્ટ થાય છે, ‘દેવદત્તના પશુનું અર્ધું.’

વાક્યમાં ગૌણ પદનું વિશેષણ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે ‘સમૃદ્ધ રાજાનો પુરુષ’; સમાસમાં તેમ થતું નથી, જેમ કે ‘રાજપુરુષ.’ આ પણ વિશેષતા નથી, (કારણ કે) સમાસમાં પણ ગૌણ પદનું વિશેષણ હોય છે, જેમ કે ‘દેવદત્તનું ગુરુકુળ’, ‘દેવદત્તનો ગુરુપુત્ર’, ‘દેવદત્તની દાસભાયાં.’

વાક્યમાં ચ (=અને) થી સંબંધ દર્શાવાય છે, જેમ કે (જે વસ્તુની માલિકી છે તે) વસ્તુ સાથે અને (વસ્તુના) માલિક સાથે. વસ્તુ સાથેના સંબંધનું ઉદાહરણ છે, ‘રાજાની ગાય અને ઘોડો અને પુરુષ.’ સમાસમાં (તેમ) દર્શાવાતું નથી, ‘રાજાનાં ગાયઅશ્વપુરુષ.’ માલિક સાથે સંબંધનું ઉદાહરણ છે, ‘દેવદત્તની અને યજ્ઞદત્તની અને વિષ્ણુમિત્રની ગાય.’ સમાસમાં તેમ બનતું નથી, જેમ કે ‘દેવદત્તયજ્ઞદત્તવિષ્ણુમિત્રની ગાય.’

૬

શબ્દો વડે અર્થનું અભિધાન સ્વાભાવિક કે નિયમપ્રાપ્ત

હવે એકાથી ભાવને કારણે આવી વિશેષતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે શબ્દો વડે અર્થનું અભિધાન શું સ્વાભાવિક છે કે (વ્યાકરણના) નિયમોથી પ્રાપ્ત થાય છે? સ્વાભાવિક છે. એમ શા માટે? અર્થો અંગે (કોઈ) આદેશ અપાતો નહિ હોવાથી. સાચે જ (સૂત્રનિયમો વડે) અર્થો અંગે આદેશ અપાતો નથી. ‘અનેક પદો અન્ય પદને અર્થે’ (બહુવ્રીહિ) સમાસમાં જોડાય છે’ (૨. ૨. ૨૪), ‘જે અથવા વધારે પદો દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાય છે.’ (૨. ૨. ૨૬), ‘અપત્ય અર્થમાં અણ પ્રત્યય લાગે છે.’ (૪. ૨. ૯૨) અને ‘તેનાથી રંગાયેલું એવા અર્થમાં અણ પ્રત્યય લાગે છે’ (૪. ૨. ૧) અને ‘તેનાથી સમાપ્ત કરવામાં આવેલું એવા અર્થમાં અણ પ્રત્યય લાગે છે’ (૪. ૨. ૬૮), એવા સૂત્રનિયમો ભગવાન પાણિનિએ જ્યારે આપ્યા છે (અને તે પ્રમાણે શબ્દોના) અર્થો અંગે આદેશ આપવામાં આવે છે, ત્યારે શા માટે એમ કહો છો કે ‘અર્થો અંગે (સૂત્રનિયમો વડે) આદેશ આપવામાં આવતો નથી?’ આ (સૂત્રનિયમો) અર્થકથન માટેના આદેશો નથી. તે તે અર્થમાં સ્વાભાવિકપણે પ્રવૃત્ત બનતા તે તે શબ્દો અંગે દ્વાર-વણીરૂપે સમજૂતી આપવામાં આવે છે, જેમ કે ‘કૂવાથી જમણે હાથે રસ્તો છે’, ‘વાદળ પાસે ચન્દ્રને જો’, એમ સ્વાભાવિકપણે તે તે સ્થળે રહેલ માર્ગ

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૩૯

અને ચંદ્ર અંગે દોરવણીરૂપે સમજૂતી આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે અહીં (ઉપર જણાવેલાં સૂત્રોમાં) ‘ અને ’ નો અર્થ દર્શાવનાર તે ૬-૬ સમજવો અને અન્ય પદનો અર્થ દર્શાવનાર તે બહુવ્રીહિ (સમજવો).

તો પછી (શબ્દોના) અર્થો માટે (નિયમોથી) આદેશ કેમ આપવામાં આવતો નથી ? એ તો લાઘવને માટે. લાઘવને માટે અર્થો અંગે (સૂત્રો દ્વારા) આદેશ આપવામાં આવતો નથી; કારણ કે અર્થો અંગે આદેશ આપનારે (ખીજ) કોઈ શબ્દ દ્વારા અર્થનિર્દેશ કરવો પડે. જે શબ્દ વડે તે (અગાઉના) અર્થનો નિર્દેશ કર્યો તે (શબ્દના અર્થ)નો નિર્દેશ કયા શબ્દથી થયો ? અને તે (ત્રીજા શબ્દના અર્થ)નો નિર્દેશ કયા શબ્દથી થયો ? અને તે (ચોથા)નો નિર્દેશ કયા શબ્દથી થયો ?—એમ અનવસ્થા સર્જશે. વળી અર્થો અંગે આદેશ આપવા શક્ય (જ) નથી. (બધા) ધાતુ, પ્રાતિપદિક, પ્રત્યય અને નિપાતોના અર્થો આપવા કોણ શક્તિમાન છે ?

અને એમ ન માનવું કે પ્રત્યયના અર્થનો નિર્દેશ કરવાથી પ્રકૃતિનો અર્થનિર્દેશ કયા વિનાનો રહે છે. ગુણનું અભિધાન થતાં ગુણવાન (પદાર્થ)-નો નિર્દેશ થાય છે જ, જેમ કે, સફેદ, કાળો (એનો નિર્દેશ કરવાથી તે તે ગુણવાન પદાર્થનો બોધ થાય છે જ).

(તમારા મુદ્દાની) રજૂઆત તર્કસંગત નથી. આ રીતે તો એ બધા શબ્દો સામાન્ય શબ્દો થશે, અને વિશેષતા (દર્શાવનાર) કે સંદર્ભ (દર્શાવનાર શબ્દ) વિના તે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવશે નહિ; અને જ્યારે કોઈ વૃક્ષ એમ બોલે, ત્યારે તે વૃક્ષ શબ્દ કોઈક ચોક્કસ અર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અમે માનીએ છીએ કે આ (શબ્દો મૂળ શબ્દો) સામાન્ય અર્થ બતાવનારા શબ્દો નથી. (અને) જે તે સામાન્ય અર્થ બતાવનારા શબ્દો ન હોય તો પ્રકૃતિ (શબ્દ) પ્રકૃતિના અર્થમાં પ્રાપ્ત થશે અને પ્રત્યય પ્રત્યયના અર્થમાં પ્રાપ્ત થશે. ૨૩

વળી (શબ્દોના અર્થો આપવાની આચાર્યોની) પ્રવૃત્તિ (પણ) જણાતી નથી. જર્મરી અને તુર્કરીત્ત જેવા^{૨૪} ધણા શબ્દો છે જેમના અર્થો જાણીતા નથી. શબ્દોના વપરાશ વિના, નેત્રોના સંકેતોથી અને હાથની ચેષ્ટાઓથી પણ ધણા અર્થો જાણવા મળે છે. (વ્યવહારમાં) જાણીતા અર્થને સમજાવવાનું કશું પ્રયોજન નથી. જે કોઈ એમ કહે કે ‘ સૂર્ય પૂર્વમાં ઊગે છે અને પશ્ચિમમાં આથમે છે ’, ‘ ગોળ ગળ્યો છે ’, ‘ આદું તીપું છે ’ તેને તેમ કહેવાથી શું મળશે ? ૨૫

“અને (સમાસ અને વાક્યના વપરાશ અંગેના વિકલ્પ) સ્વાભાવિકપણે સિદ્ધ હોવાથી વિભાષાવચન વ્યર્થ છે.”^{૨૬} [વાર્તિક ૨]

વિભાષા(વિકલ્પ)વચન નિરર્થક છે. શા માટે ? વિભાષા સ્વાભાવિકપણે સિદ્ધ હોવાને કારણે;^{૨૭} અહીં વૃત્તિપક્ષ અને અવૃત્તિપક્ષ એમ બે પક્ષો છે. સ્વાભાવિકપણે સમાસ અને વાક્ય (એવાં વચનો) હોય છે. વૃત્તિનો વિષય સ્વાભાવિક હોઈ (અને તેથી) સમાસની નિત્ય પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી વિભાષા-વચનથી (સમાસ) સંજ્ઞા સિવાય બીજા કોની સાથે સંબંધ યોજવાનું શક્ય બનશે ? પરંતુ (સમાસ) સંજ્ઞા હોવી કે ન હોવી (એવો વિકલ્પ) ધષ્ટ નથી. તેથી વિભાષાવચનનો કોઈ અર્થ સરશે નહિ.^{૨૮}

૭

વૃત્તિના અર્થો

હવે જોઓ વૃત્તિ (=સમાસ) અંગે વિધાન કરે છે તેમને (તે અંગે) શું કહેવું છે ? ^{૨૯} ‘ અન્ય અર્થને જણાવવો એટલે વૃત્તિ ’ એમ તેઓ કહે છે. આ પ્રમાણે કહેનારા તેમના મતમાં વૃત્તિ જઙ્ઘત્સ્વાર્થા (જોડાતાં પદોના અર્થનો ત્યાગ જેમાં છે) અને છે કે પછી અજઙ્ઘત્સ્વાર્થા (જોડાતાં પદોના અર્થોનો ત્યાગ જેમાં નથી) ? એથી શો ફેર પડવાનો ? જો વૃત્તિ જઙ્ઘત્સ્વાર્થા બનતી હોય તો ‘ રાજપુરુષને લાવો ’ એમ બોલાતાં કોઈ પણ પુરુષને લાવવામાં આવશે (અને) ‘ ઉપગુન પુત્રને લાવો ’ એમ બોલાતાં કોઈ પણ બાળકને લાવવામાં આવશે. અને જો વૃત્તિ અજઙ્ઘત્સ્વાર્થા બનતી હોય તો, જેમનો પોતાનો અર્થ વિદ્યમાન છે તેવાં બે પદો (સમાસમાં જોડાતાં) બે માટે દ્વિવચન (૧-૪-૨૨) એવા નિયમને કારણે (સામાસિક શબ્દને) દ્વિવચન પ્રાપ્ત થશે. તો પછી કઈ વૃત્તિ યોગ્ય છે ? ^{૩૦} જઙ્ઘત્સ્વાર્થા (વૃત્તિ યોગ્ય છે). પરંતુ વૃત્તિ જઙ્ઘત્સ્વાર્થા (જ) હોય તે શું યોગ્ય છે ? હા, યોગ્ય છે. લોક-વ્યવહારમાં જણાય છે કે બીજાના કામમાં પ્રવૃત્ત બનેલ વ્યક્તિ પોતાનું કામ તજી દે છે, જેમ કે સુથાર રાજાએ સોંપેલા કામમાં પ્રવૃત્ત બની પોતાનું સુથારી કામ તજી છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલ ‘ રાજન્ ’ શબ્દ પોતાના અર્થને તજી દે અને બાળક (અપત્ય) ના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલ ‘ ઉપગુ ’ શબ્દ તેનો પોતાનો અર્થ તજી દે તે યોગ્ય છે.

પરંતુ (અમે અગાઉ) જણાવ્યું છે કે ‘ રાજપુરુષને લાવો ’ એમ બોલાતાં કોઈ પણ પુરુષને લાવવામાં આવશે અને ‘ ઉપગુના પુત્રને બોલાવો ’ એમ

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૪૧

કહેવામાં આવતાં કોઈ પણ અપત્યને લાવવામાં આવશે, એમાં દોષ નહિ જાગે. તે (ગૌણ પદ રાજન) પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરશે પણ પૂર્ણપણે ત્યાગ નહિ કરે. અન્ય (અર્થાત્ મુખ્યપદના વાચક) શબ્દના અર્થના વિરોધી એવા (જ) પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરશે, જેમ કે રાજનનું કાર્ય કરનારો સુધાર પોતાનું સુધારી કામ છોડશે, પરંતુ હિંડકા, શ્વાસ, હાસ્ય અને ખંજવાળ એવાં કાર્યોને નહિ છોડે. અને આ (‘રાજન એવા ગૌણ પદનો’) અર્થ જે વાસ્તવમાં વિશેષણ છે તે અન્ય (મુખ્ય પુરુષ) પદના અર્થનો વિરોધી નથી, તેથી તે (પોતાના અર્થનો) ત્યાગ નહિ કરે.

અથવા (રાજનની સાથે) સંબંધને કારણે (પુરુષમાં રાજસંબંધરૂપી) વિશેષતા (વિશેષણ) પ્રાપ્ત થશે; જેમ કે, ‘ઘીનો ઘડો’, ‘તેલનો ઘડો’, એવાં ઉદાહરણોમાં ઘી કે તેલ કાઢી લીધા પછી પણ (ઘડા સાથેના ઘી-તેલના અગાઉના) સંબંધને કારણે ‘આ ઘીનો ઘડો છે’, ‘આ તેલનો ઘડો છે’ એવી વિશેષતા થશે. તમારી રજૂઆત બરાબર નથી. ત્યાં (ઘડામાં) જે અને જેટલો (ઘી અથવા તેલરૂપ) પદાર્થનો અંશ હશે તેને, આપ શ્રીમાન જો ઘી-તેલના ઘડાને અગ્નિમાં તપાવી, આવરણીથી સાફ કરશો તો (ઘીનાં બિંદુઓને કારણે દેખાઈ) આવતી (ઘી-તેલનો ઘડો એવી) વિશેષતા જણાશે નહિ. તો પછી ‘જુઈપુખ્તો ભરેલો પડિયો’ અથવા ‘ચંપાનાં ફૂલો ભરેલો પડિયો’ એવાં ઉદાહરણ લો. ફૂલો કાઢી નાંખ્યા પછી પણ (સુવાસના) સંબંધને કારણે ‘આ જુઈ ભરેલો પડિયો છે’, ‘આ ચંપાપુખ્તો ભરેલો પડિયો છે’ એવો વિશેષ વ્યવહાર થશે.

અથવા આ સમર્થ: પદત્રિધિ: એવું અધિકારસૂત્ર (શબ્દોની) વૃત્તિના સંદર્ભમાં રચવામાં આવ્યું છે. સામર્થ્ય એટલે ભેદ અથવા સંસર્ગ. બીજો વૈયાકરણ જણાવે છે કે સામર્થ્ય એટલે ભેદ અને સંસર્ગ બંને. પણ આ ભેદ એટલે શું અને સંસર્ગ એટલે શું?

અહીં રાજા: એમ કહેતાં (રાજા સાથેના સંબંધમાં) સઘળું (તેની) ‘માલિકી’ સાથે જોડાયું છે (તેમ સમન્વય છે), અને પુરુષ: એમ કહેતાં સઘળું ‘માલિક’ સાથે જોડાયું છે (તેમ સમન્વય છે). હવે અહીં રાજપુરુષ (ને બોલાવો) એમ કહેતાં રાજન શબ્દ પુરુષને બીજા માલિકોથી નિવૃત્ત કરે છે અને પુરુષ શબ્દ રાજાને બીજા માલિકીની વ્યક્તિ-ઓથી નિવૃત્ત કરે છે. આમ બંને તરફ જો નિવૃત્તિ કરાતી હોય અને જો (રાજન શબ્દ) પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરતો હોય તો ભલે કરે. તેથી

(‘રાજપુરુષને લાવો’ એમ કહેતાં જહત્સ્વાર્થા વૃત્તિ પ્રમાણે) ગમે તે પુરુષને લાવવામાં આવશે નહિ. ૩૧

અથવા અજહત્સ્વાર્થાવૃત્તિ (એવો મત) ભલે સ્વીકારાતો. શું અજહત્સ્વાર્થા (એવો મત) સ્વીકારવો યોગ્ય છે? હા, યોગ્ય છે. વ્યવહારમાં એમ જણાય છે કે લિખારી ખીજ વાર લિક્ષા મેળવીને પહેલાં મેળવેલી લિક્ષાને ભાગ કરતો નથી પણ (તેનો) સંગ્રહ કરે છે.

ઠીક, પણ અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું છે તે કે (રાજન્ અને પુરુષ એવા) બંને શબ્દો પોતાના અર્થને કાયમ રાખતા હોવાથી ‘એ માટે દિવચન’ (સૂ. ૧-૪-૨૨) એવા નિયમ પ્રમાણે દિવચન થશે. કઈ વિભક્તિનું દિવચન થશે? પ્રથમા (વિભક્તિ)નું. રાજન્ શબ્દ પ્રથમા(વિભક્તિ) માટે સમર્થ નથી. તો પછી ષષ્ઠીનું (દિવચન) પ્રાપ્ત થશે. પુરુષ શબ્દ ષષ્ઠી (વિભક્તિ) માટે સમર્થ નથી. તો પછી પ્રથમા (વિભક્તિ)નું જ દિવચન થશે. અરે પણ હમણાં કહ્યું છે ને કે રાજન્ શબ્દ પ્રથમા (વિભક્તિ) માટે સમર્થ નથી. (રાજ્ઞઃ એવી ષષ્ઠી વિભક્તિ દ્વારા) જણાવાયેલો (સ્વસ્વામિલાવ સંબંધરૂપ) તે અર્થ પ્રાતિપદિકના અર્થમાં અંતર્ભૂતરૂપ થયો છે, તેથી ‘પ્રાતિપદિકના અર્થમાં પ્રથમા વપરાય છે’ એવા નિયમ (સૂ. ૨-૩-૪૬) પ્રમાણે પ્રથમાનું જ દિવચન થશે.

“સંઘાતનો અર્થ ‘એકત્વ’ હોવાથી અવયવોની સંખ્યા પ્રમાણે વિભક્તિ(વચન)ની ઉત્પત્તિ થતી નથી.” [વાર્તિક ૩]

(રાજપુરુષ એવા) સંઘાતનો એકત્વરૂપ એવો અર્થ છે તેથી રાજન્ અને પુરુષ એવા અવયવોની સંખ્યા પ્રમાણે વિભક્તિ (અને વચન)ની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

“પરસ્પર અપેક્ષા એટલે સામર્થ્ય’ એમ કેટલાક (ધ્રુવે છે).” [વાર્તિક ૪]

‘પરસ્પર અપેક્ષા એટલે સામર્થ્ય’ એમ કેટલાક ધ્રુવે છે. પરંતુ શબ્દોની પરસ્પર અપેક્ષા એટલે શું? ‘શબ્દોની પરસ્પર અપેક્ષા’ એમ અમે કહેતા નથી. તો શું (કહો છો)? અર્થોની (પરસ્પર અપેક્ષા). ‘રાજનનો પુરુષ’ એવા વચનમાં રાજને, ‘આ મારો છે’ એમ પુરુષની અપેક્ષા હોય છે અને પુરુષને પણ ‘હું એનો છું’ એમ રાજની અપેક્ષા હોય છે. (અને)

પછી વિભક્તિ તેમના પરસ્પર-સંબંધની વાચક બને છે. તે જ પ્રમાણે
 ક્ષણ સ્થિતઃ (કદને પામેલો)માં દ્વિતીયા (વિભક્તિ) ક્રિયા અને કારકના
 સંબંધની વાચક બને છે.

હવે જો સામર્થ્યને એકાર્થીભાવરૂપ માનવામાં આવે અથવા વ્યપેક્ષા-
 રૂપ માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે સમર્થઃ પદ્ધિવિધિઃ એટલા જ
 સૂત્રથી કામ ચાલશે કે પછી કોઈ એક પદ્ધતિમાં સૂત્ર(ના શબ્દો)માં ઉમેરો
 કરવો પડશે? (સૂત્ર જેમ છે તેમ) ચાલશે, એમ અમે કહીએ છીએ. કેવી
 રીતે? સમર્થ શબ્દમાં સમ્ નો અર્થ શબ્દ સાથે આ સમાસ થયો છે,
 અને સમ્ ઉપસર્ગ છે. ઉપસર્ગોના તો વળી એવો સ્વભાવ હોય છે કે ન્યાં
 ક્રિયાના વાચક એવા શબ્દ (=ધાતુ)નો પ્રયોગ થાય ત્યાં તે (=ઉપસર્ગો)
 ક્રિયાની વિશેષતા જણાવે છે. અહીં (સમર્થ પદમાં) ક્રિયાના વાચક
 એવા કોઈ શબ્દને પ્રયોજવામાં આવ્યો નથી, જેને સમ્ સાથે સામર્થ્ય
 પ્રાપ્ત થાય. (આમ હોઈને) અહીં સમ્ ના પ્રયોગથી એમ સમજવાનું
 છે કે પ્રયોજવાને લાયક અને સમ્ જેની સાથે સમર્થ હોય તેવો કોઈ
 (ક્રિયા)શબ્દનો પ્રયોગ અહીં થયો નથી, જેમ કે ધુમાડાને જોઈને ‘અહીં
 અગ્નિ છે,’ તેમ સમજાય છે અને (ત્રણ પાંખિયાવાળા) દંડને જોઈને ‘આ
 સંન્યાસી છે’ તેમ સમજાય છે. પ્રયોજવાને લાયક કયો એવો શબ્દ છે (જેનો
 અહીં પ્રયોગ થયો નથી)? અમે કહીએ છીએ કે સંગતાર્થ એટલે સમર્થ
 સંસૃષ્ટાર્થ એટલે સમર્થ, સંપ્રેક્ષિતાર્થ એટલે સમર્થ, સંબંધાર્થ એટલે સમર્થ.
 જ્યારે એકાર્થીભાવરૂપ સામર્થ્ય હોય ત્યારે ‘સંગતાર્થ એટલે સમર્થ’ (અને)
 ‘સંસૃષ્ટાર્થ એટલે સમર્થ’ એવો વિગ્રહ કરવામાં આવે છે; જેમ કે ‘સંગત
 વી’, ‘સંગત તેલ’ એમ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘એકરૂપ બનેલું’ એમ સમજાય
 છે. ‘આ અગ્નિ સંસૃષ્ટ છે’ એમ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘એકરૂપ બનેલો છે’
 એમ સમજાય છે. જ્યારે વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય હોય છે ત્યારે ‘સંપ્રેક્ષિતાર્થ
 એટલે સમર્થ’, ‘સંબંધાર્થ એટલે સમર્થ’ એવો વિગ્રહ કરવામાં આવે છે.
 અહીં (સમ્ ઉપસર્ગ સાથેના) **बच्चू** ધાતુનો શો અર્થ છે? ‘સંબંધ’
 એમ જે કહેવાય છે તે દોરડાથી કે લોખંડના સળિયે કે ખીલે જે બાંધેલો
 છે તેને વિષે (કહેવાય છે). (પરંતુ) ‘**बच्चू**’ ધાતુ હમેશાં ‘બાંધવું’
 એવા અર્થમાં જ વપરાય છે તેમ નથી, તો પછી? ત્યાગ ન કરવો એવા
 અર્થમાં પણ વપરાય છે, જેમ કે ‘આ બે બળદ બાંધેલા છે’ એમ કહેવાય છે,
 જ્યારે તે એકબીજાને છોડતા નથી. અથવા આવા પ્રકારનાં ઉદાહરણોમાં

પણ ઘડ્ઘ ધાતુ વપરાય છે; જેમ કે ‘અમારે ગર્ગો સાથે સંબંધ છે’,
‘અમારે વત્સો સાથે સંબંધ છે.’ (અહીં) ‘સંબંધ’ એટલે સંયોગ.

૮

વ્યપેક્ષાસામર્થ્યની વિશેષતાઓ

હવે સામર્થ્યને વ્યપેક્ષા૩૫૪ સામર્થ્ય માનતાં એકાથી લાવને કારણે પ્રાપ્ત થતી વિશેષતાઓ (સૂત્રવચનો દ્વારા) જણાવવી જોઈએ.

“અહીં (વ્યપેક્ષા૩૫ સામર્થ્યમાં) જુદાં જુદાં કારકો પછી આવતા શબ્દને અનુદાત્ત સ્વર તથા યુષ્મદ્-અસ્મદ્ શબ્દોના આદેશ (વામ્, નૌ) પ્રાપ્ત થશે, તેમનો (સૂત્રવચનો દ્વારા) પ્રતિષેધ કરવો જોઈએ.” [વાર્તિક ૫]

અહીં (સમાસમાં) વ્યપેક્ષા૩૫ સામર્થ્ય માનતાં જુદાં જુદાં કારકો પછી અનુદાત્ત સ્વર અને યુષ્મદ્-અસ્મદ્ શબ્દોના આદેશો (વામ્, નૌ) પ્રાપ્ત થશે; તેમનો (સૂત્રવચનો દ્વારા) પ્રતિષેધ કરવો જોઈએ. અનુદાત્ત સ્વર- (નું ઉદાહરણ) : ‘આ લાકડી, તેનાથી તોડો’ અહીં ‘લાકડી’ અને ‘તોડવું’ ધાતુ વચ્ચે વ્યપેક્ષા હોવાને કારણે (‘તોડો’ ક્રિયારૂપને) અનુદાત્ત (હર) પ્રાપ્ત થશે. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ના આદેશો (નાં, ઉદાહરણ) : ઓદનં પચ, તન્ન મવિષ્યતિ (લાત રાંધ, તારો તે થશે), ઓદનં પચ, મમ મવિષ્યતિ. (લાત રાંધ, મારો તે થશે) એ ઉદાહરણોમાં ઓદન અને યુષ્મદ્-અસ્મદ્ની વ્યપેક્ષા છે તેમ માનતાં (તેમના) વામ્, નૌ વગેરે આદેશો પ્રાપ્ત થશે, તેમનો પ્રતિષેધ કરવો જોઈએ.

જ્યારે તે જ (લાકડીથી) પકડીને તોડવામાં આવે છે તો, ‘જુદાં જુદાં કારકો પછી’ એમ શા માટે કહ્યો છે ?

અમે કહેતા નથી કે એકથી પકડીને બીજાથી તોડવામાં આવે છે. તો શું (કહ્યો છે) ? અમે તો શબ્દને પ્રમાણ માનનારા છીએ. શબ્દ જે કહે તે અમારે માટે પ્રમાણરૂપ છે. શબ્દ અહીં સત્તા (અસ્તિત્વ) જણાવે છે કે ‘આ લાકડી છે’-અસ્તિ (છે) એવું ક્રિયાપદ અધ્યાહત છે, તે દષ્ટ કર્તા બનીને બીજા (હર ‘તોડો’) શબ્દ સાથે સંબંધ પામતાં ‘કરણ’ (સાધન) બને છે; જેમ કે કોઈ વ્યક્તિ બીજાને પૂછે, દેવદત્ત ક્યાં છે ? તે તેને જવાબ આપશે, “આ ઝાડ પર”. “ક્યા ઝાડ પર ?” “જે

ભ્રુ'૩૫ છે તેના પર". તે અધિકરણ અને ત્રણ શબ્દ ખીજા શબ્દ (તિષ્ઠતિ 'ભ્રુ' છે) સાથે સંબંધ પામે છે ત્યારે કર્તા અને છે.

“(શબ્દ)સમૂહમાંના શબ્દના સમૂહની બહારના અન્ય શબ્દ સાથેના) સમાસનો પ્રતિપેદ કરવો પડશે” [વાર્તિક ૬]

(શબ્દ)સમૂહમાં(ના શબ્દના સમૂહની બહારના અન્ય શબ્દ સાથેના) સમાસના પ્રતિબંધ માટે નિયમવચન કરવું પડશે; જેમ કે રાજ્ઞઃ ગૌઃ, અશ્વઃ અને પુરુષઃ ઉપરથી (સમાસ અને છે) રાજગણાશ્વપુરુષાઃ.

“અથવા સમર્થતર પદોનો (સમાસ થશે)”. [વાર્તિક ૭]

અથવા જે પદો સમર્થતર છે, તેમનો સમાસ થશે. પણ આવાં સમર્થતર પદો કયાં (છે)? જે પદો દ્વન્દ્વ સમાસમાં નોડાય છે તે (પદો). એમ શા માટે? (એટલા માટે કે) તેવાં પદોનો સમાસ વધારે સહેલાઈથી થાય છે; જેમ કે “આ કિશોર અબ્યાસ માટે વધારે લાયક (સમર્થતર) છે,” એમ જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે ‘તે સહેલાઈથી પુસ્તક સમજી શકે છે’ એમ સમજાય છે.૩૭

ખીજો વૈયાકરણ કહે છે:૩૮ “અથવા જે પદો સમર્થતર છે તેમનો સમાસ થશે.” પણ આવાં સમર્થતર પદો કયાં છે? જે પદો દ્વન્દ્વ સમાસમાં નોડાય છે તે (પદો). એમ શા માટે? કારણ કે તે (દ્વન્દ્વ સમાસ બનાવનારાં) પદો સમાન વિભક્તિવાળાં છે, પણ રાજન્ શબ્દની વિભક્તિ જુદી છે. સગાભાઈ અને કાકાના દીકરા ભાઈ વચ્ચે તફાવત હોય છે.

“અથવા સમુદાયનું (અન્ય શબ્દ સાથે) સામર્થ્ય હોવાથી (કાર્ય) સિદ્ધ થશે.” [વાર્તિક ૮]

અથવા સમુદાયનું (અન્ય શબ્દ સાથે) સામર્થ્ય હોવાથી આ કાર્ય સિદ્ધ થશે. રાજન્ શબ્દનું સમુદાય સાથે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, સમુદાયના અવયવ સાથે થતું નથી.

ખીજો વૈયાકરણ કહે છે : “અથવા સમુદાયનું (અન્ય પદ સાથે) સામર્થ્ય હોવાથી સમર્થતર પદોનો સમાસ થશે.”

અથવા સમર્થતર પદોનો સમાસ થશે. એમ શા માટે? સમુદાયનું (અન્ય પદ સાથે) સામર્થ્ય હોવાને કારણે.

આ (ખીજા) પક્ષમાં ‘અથવા’ એવો શબ્દ વ્યર્થ થશે; (ના,) તે સાથે (બંધબેસતો) થશે. કેવી રીતે? અશ્વ અને પુરુષ (એવાં બે પદોની)

અપેક્ષાવાળા રાજન્ શબ્દની ગો સાથે સમાસ થતો નથી જ. તો શેનો ફોની સાથે (સમાસ થાય છે)? રાજન્ ની અપેક્ષાવાળા ગો શબ્દનો અર્થ અને પુરુષ એવાં પદો સાથે સમાસ થાય છે. ત્યારે (તો) ગો પદ મુખ્ય (પદ) બનશે અને મુખ્ય પદ સાપેક્ષ હોય તો પણ તેનો (અન્ય પદ સાથે) સમાસ થાય છે.

૯

વાક્યની વ્યાખ્યા

“અવ્યય, કારક અને વિશેષણ સાથેનું આખ્યાત (=ક્રિયા-રૂપ) વાક્ય (બને) છે.” [વાર્તિક ૯]

અવ્યય સાથેનું, કારક સાથેનું અને કારકના વિશેષણ સાથેનું આખ્યાત વાક્ય બને છે તેવું વચન દર્શાવવું જોઈએ. અવ્યય સાથેનું (આખ્યાત): ‘(તે) મોટથી વાંચે છે.’ ‘(તે) ધીમેથી વાંચે છે’. કારક સાથેનું (આખ્યાત): ‘(તે) ભાત રાંધે છે.’ કારકના વિશેષણ સાથેનું (આખ્યાત): ‘(તે) પોચો અને છુટો ભાત રાંધે છે.’

અને ક્રિયાવિશેષણ સાથેનું (આખ્યાત, વાક્ય બને છે) એમ વચન જણાવવું જોઈએ; જેમ કે ‘(તે) સારી રીતે રાંધે છે’, ‘(તે) ખરાબ રીતે રાંધે છે.’

ખીજો વૈયાકરણ કરે છે: “વિશેષણ સાથેનું આખ્યાત (વાક્ય બને છે)” એટલું જ (વાક્યની વ્યાખ્યા માટે પૂરતું છે). આ બધાં (અવ્યય, કારક, કારકવિશેષણ) ક્રિયાવિશેષણો જ છે.

“એક ક્રિયાપદ(વાળા શબ્દસમૂહ)ને વાક્ય (કહે છે)”

[વાર્તિક ૧૦]

“એક ૩૯ ક્રિયાપદ (વાળો શબ્દસમૂહ) ‘વાક્ય’ એવા નામ વાળો બને છે.” એવું વચન કહેવું જોઈએ, જેમ કે બ્રૂહિ, બ્રૂહિ (બોલ, બોલ). ૪૦

“સમાન વાક્યમાં નિઘાત અને યુસ્મદ્-અસ્મદ્ના આદેશો પ્રાપ્ત થાય છે.” [વાર્તિક ૧૧]

‘સમાન વાક્યમાં’ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે નિઘાત અને યુસ્મદ્-અસ્મદ્ના આદેશો પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. શા માટે? જુદાં જુદાં વાક્યોમાં નિઘાત વગેરે પ્રાપ્ત ન થાય તે માટે; જેમ કે ‘આ

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૪૭

રહી લાકડી, તેના વડે પકડે ’; ‘ભાત રાંધ, તારે (તે) થશે ’; ‘ભાત રાંધ, મારે (તે) થશે.’

“ચ વગેરે પદો સાથે સંબંધ (યોગ) હોય ત્યારે પ્રતિષેધ-વચન કહેવું જોઈએ.” [વાર્તિક ૧૨]

(યુષ્યદ્-અસ્મદ્નો) જ (અને) વગેરે સાથે સંબંધ હોય ત્યારે પ્રતિષેધવચન કરવું જોઈએ; જેમ કે ‘ગામ તારું પોતાનું અને મારું પોતાનું’ (છે) ’.

આવું વાર્તિક શા માટે રજૂ કરવામાં આવે છે? સૂત્ર ૮-૧-૨૪ માંના નિયમ પ્રમાણે (જ) વગેરે સાથે સંબંધ હોય ત્યારે (વામ્. નૌ વગેરે આદેશોનો) પ્રતિબંધ કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

‘વાક્ય’ એવી સંજ્ઞા અને ‘સમાન વાક્યમાં એવો અધિકાર’ એવી બે બાબતો અહીં નવી ઉમરવામાં આવી છે. આને કારણે (વાર્તિક ૧૦ અને ૧૧ માંના નિયમો પા. મુ. ૮-૧-૨૪ ના) વિરોધી છે એમ કોઈ સમજે, કારણ કે સર્વત્ર વિકલ્પ પ્રાપ્ત થશે. તેથી આચાર્ય (વાર્તિકકાર) મિત્ર બનીને સ્પષ્ટતા કરે છે કે જ (અને) વગેરે સાથે સંબંધ હોય ત્યારે સૂત્ર ૮-૧-૨૪ના નિયમ પ્રમાણે જ કાર્ય કરવું. ૪૧

(જેમાં એક આખ્યાત હોય તે વાક્ય એવી) આ વાક્યસંજ્ઞા અને ‘સમાન વાક્યમાં’ એવો અધિકાર (નિયમ) અવશ્ય દર્શાવવાં જોઈએ.

“અનુસ્વાર સ્વર, (નિઘાત અને વામ્ નૌ વગેરે આદેશોના નિયમ) સામર્થ્યવાળા શબ્દોને જ લાગુ પડતો હોય તો સમાનાધિકરણ શબ્દોને અને જોડાયેલા શબ્દો સાથે જોડાયેલા શબ્દોને નિયમવચનમાં સમાવવા જોઈએ.” [વાર્તિક ૧૩]

(વ્યપેક્ષા) સામર્થ્યવાળા શબ્દોને જ અનુદાત્ત સ્વર (અને યુષ્મદ્-અસ્મદ્નો આદેશોના નિયમ) લાગુ પડતો હોય તો સમાનાધિકરણ શબ્દોનો અને જોડાયેલા શબ્દો સાથે જોડાયેલા શબ્દોનો પણ નિયમવચનમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ; જેમ કે સમાનાધિકરણ શબ્દો(નાં ઉદાહરણ): ‘ચતુરને ૪૨ તને હું આપીશ ’; ‘નમ્રને તને હું આપીશ ’. જોડાયેલા શબ્દો સાથે જોડાયેલા શબ્દો(નાં ઉદાહરણ): ‘નદીના ૪૩ જીભું છે કાંઠે ’; ‘વૃક્ષની લટકે છે ડાળીએ ’; ‘લાલ ડાંગરનો ભાત તને આપું છું ’, ‘લાલ ડાંગરનો ભાત મને (તું) આપે છે.’ (આ ઉદાહરણોમાં) અનુદાત્ત વગેરે કેમ થતા નથી? (તે વાક્યોમાંના) શબ્દો સમર્થ નહિ હોવાથી.

૧૦

રાજગૌક્ષીર શબ્દમાં સમાસયોજના

“રાજગૌક્ષીર શબ્દમાં બે ષષ્ઠ્યન્ત પદો હોવાથી બે (પ્રકારે) સમાસ પ્રાપ્ત થશે.” [વાર્તિક ૧૪]

રાજગૌક્ષીર (રાજની ગાયનું દૂધ) શબ્દમાં બે સમાસની પ્રાપ્તિ થશે. શા માટે? બે ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દો હોવાને કારણે. રાજઃ અને ગૌક્ષીરમ્ બે ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દો છે. એક વિલકત્યન્ત શબ્દનો બીજા વિલકત્યન્ત શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે એવો નિયમ છે છતાં બે ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દોનો (ત્રીજા શબ્દ સાથે) સમાસ થશે એમ શા માટે કહો છો?

બે સમાસની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જ્યારે કહીએ છીએ ત્યારે એમ સમજવાનું કહેતા નથી કે બે વિલકત્યન્ત શબ્દોનો (ત્રીજા શબ્દ સાથે) સમાસ થાય છે. તો શું? બે પ્રકારના^{૪૪} સમાસની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ‘બે સમાસ પ્રસંગ’થી સમજવાનું છે. રાજગૌક્ષીરમ્ એવો (બીજા પ્રકારનો સમાસ) પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તો શું રાજગૌક્ષીરમ્ એવો સમાસ પ્રાપ્ત થવો ન જોઈએ? બે વાક્ય ગોઃ ક્ષીરમ્ (ગાયનું દૂધ) એટલે ગૌક્ષીરમ્, રાજઃ ગૌક્ષીરમ્ (રાજનું ગાયનું દૂધ) એમ હોય તો (રાજગૌક્ષીરમ્ એવો સમાસ) બની શકે. પરંતુ બે વાક્ય રાજઃ ગોઃ ક્ષીરમ્ એમ હોય તો રાજગૌક્ષીરમ્ સમાસ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ નહિ, છતાં તેની તે વખતે શક્યતા છે. શા માટે તે વખતે તેવો સમાસ બનતો નથી?

“રાજન્ શબ્દથી વિશિષ્ટ એવા ગો શબ્દનું ક્ષીર શબ્દ સાથે સામર્થ્ય હોવાથી આ સિદ્ધ થયું છે.” [વાર્તિક ૧૫]

આ સિદ્ધ થયું છે. કેવી રીતે? રાજન્ શબ્દ જેનું વિશેષણ છે તેવા ગો શબ્દનો (તેની સાથે સમર્થ એવા) ક્ષીર શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે, વિશેષણ વિનાના ગો શબ્દનો નહિ. શું (સૂત્રનિયમ વડે) આ કહેવાની જરૂર છે? નાજી. (સૂત્રનિયમ વડે) સિદ્ધ કર્યા વિના કેવી રીતે જાણી શકાશે? જેમ કોઈ ગાયના દૂધ માટે પ્રયત્ન કરતો હોય તો તે (બીજા) કોઈપણ દૂધથી સંતોષ નહિ પામે, તેમ રાજની ગાયના દૂધ માટે તે પ્રયત્ન કરશે (અને બીજા કોઈની ગાયના દૂધથી સંતોષ નહિ પામે). પરંતુ અહીં રાજન્ શબ્દની અપેક્ષાવાળા ગો શબ્દનો ક્ષીર શબ્દ સાથે સમાસ થતો

ભાષાવિમર્શ : ૧૬૭૮ : ૧]

૪૬

નથી. શા માટે? સામર્થ્ય નહિ હોવાથી. સામર્થ્ય શા માટે નથી? (અન્ય પદની) અપેક્ષાવાળું પદ સમાસકાર્ય માટે સામર્થ્ય વિનાનું બને છે.

તો પછી ક્ષીરની અપેક્ષાવાળા ગો શબ્દનો રાજન્ શબ્દ સાથે સમાસ કેવી રીતે થશે? તે વખતે ગો શબ્દ પ્રધાન (મુખ્ય) બને છે અને પ્રધાન પદ સાપેક્ષ હોય તો પણ (અન્ય પદ સાથે તેનો) સમાસ થાય છે.

૧૧

સૂત્રમાં પદવિધિ શબ્દનું પ્રયોજન

(સમર્થ: પદવિધિ: એવા સૂત્રમાં) પદવિધિ અંગે (જ) સમર્થ શબ્દને શા માટે અધિકૃત ગણ્યો છે? ૪૫

“વર્ણને આધારે કરવાનાં શાસ્ત્રકાર્યો માત્ર સાન્નિધ્યથી જ (અર્થાત્ સામર્થ્ય ન હોય તો પણ) કરવામાં આવે છે તેમ સમજાવું હોવાથી ‘સમર્થ’ એવું અધિકાર-વચન પદવિધિ અંગે કરવામાં આવે છે.” [વાર્તિક ૧૬]

‘સમર્થ’ એવું અધિકારવચન પદવિધિ અંગે કરવામાં આવે છે, વર્ણને આધારે કરવામાં આવતાં શાસ્ત્રકાર્યો માત્ર સાન્નિધ્યથી કરવામાં આવે છે તેમ સમજાય છે તેથી; જેમ કે તિષ્ઠતુ દ્વ્યજ્ઞાન ત્વં શાકેન (રહેવા દો દહીંને, ખાઓ તમે શાક), તિષ્ઠતુ કુમારીચ્છત્રં હર દેવદત્ત (રહેવા દે કુમારીને, છત્રીને લઈ આવ, દેવદત્ત!) ૪૬

૧૨

‘સમર્થ’ પદની આવશ્યકતા

“વિધેય (જેનું) વિધાન કરવાનું છે તે અર્થાત્ સમાસ) સાથે સમાન અધિકરણમાં હોવાથી ‘સમર્થ’ એવા અધિકારજ્ઞને નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી” [વાર્તિક ૧૭]

‘સમર્થ’ એવો અધિકારશબ્દ વિધેય (જેનું વિધાન કરવાનું છે તે) સાથે સમાન અધિકરણમાં છે. જેનું વિધાન કરવાનું છે? સમાસનું. ‘પદસંબંધી વ્યાકરણકાર્ય સમર્થ (શબ્દોનું) હોય છે’ એમ કહેતાં ‘સમાસ(નાં પદો) સમર્થ હોય છે’ એમ સમજાય છે. રાજપુરુષ એવી સમાસપ્રાપ્તિની અવસ્થામાં સમર્થાધિકારથી કોઈ પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ શક્ય નથી. (આમ હોઈને) વિધેય સાથે સમાન અધિકરણમાં હોવાથી ‘સમર્થ’ એવા અધિકારની જરૂર નથી. ૪૮

૫૦

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

“ પરંતુ સમર્થાનામ^{૪૯} (સમર્થ પદોના) એવો શબ્દ (સૂત્રમાં સમજવાથી કાર્ય) સિદ્ધ થશે ” [વાર્તિક ૧૮]

આ સિદ્ધ થશે. કેવી રીતે? ‘સમર્થ પદોને જ પદસંબંધી કાર્ય થાય છે’ એવા શબ્દો (સૂત્ર ૨. ૧. ૧ માટે) સમજવાથી.

તેમ છતાં એક અથવા બે પદોના સમાસ વગેરે વિધિ સમર્થ પદોના થાય છે તેમ પ્રાપ્ત થશે નહિ.

“ સમર્થાનામ એવા એકશેષના નિર્દેશને કારણે.”

[વાર્તિક ૧૯]

અથવા આ (સમર્થાનામ એવો શબ્દ) એકશેષનો નિર્દેશ છે; જેમ કે સમર્થસ્ય ચ સમર્થયોઃચ સમર્થાનાં ચ ઉપરથી સમર્થાનામ (એક સમર્થ પદને અને બે સમર્થ પદોને અને ઘણાં સમર્થ પદોને એટલે ઘણાં સમર્થ પદોને). તેમ છતાં જ અથવા વધારે પદોને કાર્ય થાય છે એમ થશે, કારણ કે જ અથવા વધારે પદોનો એકશેષ થાય છે.

એમાં દોષ નથી. વાક્યનો અર્થ દરેક શબ્દમાં સમાસ થાય છે (એવા નિયમને કારણે) એક અથવા બે પદોનો વિધિ પણ સમર્થ એવાં પદોનો જ થશે. ^{૫૦} તેમ છતાં (સમર્થ પદોનો વિધિ થાય છે તેવી અપેક્ષા પશૂચન્ત પદો સિવાયનાં) વિલકત્યન્ત પદો માટે પૂર્ણ બનશે નહિ; જેમ કે પદની પછી કે પદની પહેલાં વિલકત્યન્ત (પદો) માટે જણાવેલ વિધિ સમર્થ પદની પછી કે પહેલાં વિલકત્યન્ત પદોને કરવામાં આવે એમ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ^{૫૧}

તો પછી (અહીં) સમર્થ અને પદ એવા બે શબ્દોનો તેમની (આવશ્યક તેટલી) બધી વિભક્તિઓ યોજીને વિધિ શબ્દ સાથે કરવામાં આવેલો સમાસ (સમર્થવિધિઃ અને પદવિધિઃ) છે (એમ સમજવું).

સમર્થસ્ય (એક સમર્થ પદનો) વિધિઃ એટલે સમર્થવિધિઃ, સમર્થયોઃ વિધિઃ (બે સમર્થ પદોનો વિધિ) એટલે સમર્થવિધિઃ, સમર્થાત્ (સમર્થ પદ પછી આવતાં પદનો) વિધિઃ એટલે સમર્થવિધિઃ, સમર્થાનાં વિધિઃ (બેથી વધારે સમર્થ પદોનો વિધિ) એટલે સમર્થવિધિઃ, સમર્થે વિધિઃ (સમર્થ પદની પહેલાં આવતા પદનો વિધિ) એટલે સમર્થવિધિઃ. (એ જ પ્રમાણે) પદસ્ય વિધિઃ (એકપદનો વિધિ) એટલે પદવિધિઃ, પદયોઃ વિધિઃ (બે પદોનો વિધિ) એટલે પદવિધિઃ, પદાનાં વિધિઃ (બેથી વધારે પદોનો વિધિ) એટલે પદવિધિઃ, પદાત્ (પદની

લાપાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૫૧

પછી આવતા શબ્દનો) વિધિઃ એટલે પદ્વિધિઃ, પદ્વે (૫૬ પહેલાં આવતા શબ્દનો) વિધિઃ એટલે પદ્વિધિઃ, સમર્થવિધિઃ ચ (અને) સમર્થવિધિઃ ચ (અને) સમર્થવિધિઃ, ચ (અને) સમર્થવિધિઃ ચ (અને) સમર્થવિધિઃ ચ (અને) એટલે સમર્થવિધિયઃ. એ જ પ્રમાણે પદ્વિધિઃ ચ (અને) પદ્વિધિઃ ચ (અને) પદ્વિધિઃ ચ (અને) પદ્વિધિઃ ચ (અને) પદ્વિધિઃ ચ (અને) ઉપરથી પદ્વિધિઃ. ય સમર્થવિધિયઃ ચ (અને) પદ્વિધિયઃ ચ (અને) ઉપરથી સમર્થઃ પદ્વિધિઃ. પહેલાં (સમર્થવિધિયઃ) સમાસનું બીજું ૫૬ (વિધિયઃ) લોપ પામ્યું છે અને (બંને સામાસિક શબ્દોને) સ્વેચ્છા મુજબ (પ્રથમા) વિભક્તિ (નું એકવચન જોડવામાં આવ્યું) છે. ૫૨

“સમાનાધિકરણ પદોના (સમાસમાં) સમાવેશ માટે કથન કરવું જોઈએ, કારણ કે (આવાં પદો) સમર્થ હોતાં નથી”

[વાર્તિક ૨૦]

સમાનાધિકરણ પદોના સમાસના સમાવેશ માટે કથન કરવું જોઈએ; જેમ કે વીરઃ પુરુષઃ એટલે વીરપુરુષઃ એથો સમાસ કેમ સિદ્ધ થતો નથી? (તે સમાસનાં) પદો સમર્થ ન હોવાને કારણે. (પદોમાં) સામર્થ્ય કેમ નથી?

“પદનો અર્થ દ્રવ્ય હોય તો (સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ).

[વાર્તિક ૨૧]

જો પદનો અર્થ દ્રવ્ય થતો હોય તો પદો વચ્ચે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ જો પદનો અર્થ ગુણ માનવામાં આવે તો સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે વીરત્વ એક ગુણ છે અને પુરુષ હોવું બીજો ગુણ છે. બીજો ગુણ છે એટલા માત્રથી જ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, કારણ કે દેવદત્ત, ગાયો અને ઘોડાથી બીજો (અન્ય) છે અને તે કારણથી તેને (ગો અને અશ્વ સાથે) સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમ નથી.

(તો પછી) એવી કઈ વિશેષતા છે કે જ્યારે પદનો અર્થ ગુણ હોય ત્યારે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ (પદનો અર્થ) દ્રવ્ય હોય ત્યારે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત ન થાય? આ વિશેષતા છે; જેમ કે (‘અધિકરણ = આશ્રય’-એવો અર્થ માનતાં વીરત્વ અને પુરુષત્વ એવા) તે બે (ધર્મો)નું અધિકરણ (=આશ્રય) એક જ છે, (પરંતુ ‘ગુણ’ એવો અર્થ માનતાં) વીરત્વ અને પુરુષત્વ એવા

ગુણ ગુદા છે. પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે એમ માનનારને માટે પણ ગુણ ગુદા ગુદા હોવાને કારણે સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થશે. ૫૩

પદનો અર્થ દ્રવ્ય (=આશ્રય) માનનારને માટે એક જ દ્રવ્ય (=આશ્રય)માં બેદંતી કલ્પના કરવા માટે ગુણ ઉપયોગી બને છે તેમ કહેવાનું શક્ય નથી. પરંતુ ગુણ (હમેશાં) દ્રવ્યમાં રહેતો જ હોય છે (ને) ! હમેશાં રહેલો હોય છે, પરંતુ તે ધ્યાનમાં આવતો નથી; જેમ કે ‘ગોળ’ એમ બોલવા માત્રથી તેની મીઠાશ ધ્યાનમાં આવતી નથી કે ‘આદુ’ એમ બોલવા માત્રથી તેની તીખાશ (ધ્યાનમાં આવતી નથી). (જે આમ હોય તો) પદનો અર્થ ગુણ છે એમ માનનારને માટે પણ ગુણ માટે દ્રવ્ય ઉપયોગી બને છે તેમ કહેવું શક્ય નથી. અને જે પદનો અર્થ ગુણ માનનાર (એમ) જાહેર કરે (કે ગુણને દ્રવ્યથી થયેલ ઉપકાર-મદદ-ને કારણે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે) તો પદનો અર્થ દ્રવ્ય માનનાર પણ શા માટે જાહેર ન કરે (કે દ્રવ્યમાં બેદ પણ ધર્મના ઉપકાર-મદદ-ને કારણે છે અને તેથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે) ? આ પ્રમાણે તો વીરઃ પુરુષઃ એવા બે શબ્દો સામર્થ્યવાળા છે કે નહિ તે નિશ્ચિત બનશે નહિ.

પરંતુ ‘સમાન અધિકરણ-શબ્દો સાથે સમાસ થાય છે’ (એમ સૂત્રકારે ૨.૧.૪૯ થી ૫૭ સૂત્રોમાં જાહેર કર્યું છે) તે કયાં લાગુ પડશે ? ૫૪ જ્યાં (ગુણ અને દ્રવ્ય) સઘળું સરખું હોય ત્યાં, જેમ કે હ્રસ્વઃ શક્તઃ પુરુષતઃ પુરન્દરઃમાં અને કન્દુઃ કોષ્ઠઃ કુસુલઃમાં. ૫૫

આવા પર્યાય શબ્દોનો સમાસ થઈ શકે નહિ અને તેમાંથી અર્થબોધ પણ થાય નહિ. શા માટે અર્થબોધ ન થાય ? શબ્દોનો પ્રયોગ અર્થપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવે છે. ‘હું’ અર્થ જણાવીશ’ એવી ઇચ્છાથી શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી એક શબ્દ વડે અર્થ કહેવામાં આવતો હોય તો બીજા શબ્દોનો પ્રયોગ થશે નહિ. કેમ વારુ ? જે અર્થો શબ્દો વડે (એક વાર) જાહેર થઈ ગયા છે તે અર્થો માટે ફરી વાર શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી,

હીક, તો મૃત્યુમરણીયઃ એવો સમાસ નહિ થાય ? આ બંને શબ્દો સમાન અર્થવાળા નથી. એક શબ્દ (મૃત્યુ) ‘શક્ય’ એવા અર્થમાં કૃત્ય પ્રત્યયવાળો (સૂત્ર ૩.૩. ૧૭૨ પ્રમાણે) છે, અને બીજો (મરણીય) ‘લાયક’ એવા ૫૬ અર્થમાં (સૂત્ર ૩.૩. ૧૬૯ પ્રમાણે) કૃત્ય પ્રત્યયવાળો છે. ભરણુ-પોષણુ કરવા માટે શક્ય એટલે મૃત્યુ અને ‘ભરણુપોષણુ માટે લાયક’ એટલે મરણીયઃ. મૃત્યુઃ અને મરણીયઃ એવાં બે પદો મળીને મૃત્યુમરણીયઃ (એવા સમાસ થશે).

જો આમ, ન્યાં કોઈ સમાન (અર્થ) અને કોઈ વિશેષ (અર્થ) હોય ત્યાં (સમાનાધિકરણ સમાસ) થશે (એમ માનવામાં આવે) તો દર્શનીયાયાઃ માતા (રૂપાળી - કોકરી-ની માતા) તે દર્શનીયામાતા એ (શબ્દો)માં (સમાસ) થશે, કારણ કે એમાં કોઈ અર્થ સમાન છે અને કોઈ અર્થ વિશેષ છે. એવા કયા અર્થો છે? (તે અર્થો છે) અસ્તિત્વ (સદ્ભાવ) અને જુદાપણું (અન્યભાવ). (જેમાં) અસ્તિત્વ (સદ્ભાવ) અને જુદાપણું (અન્યભાવ) ન હોય એવું કોઈ (ઉદાહરણ) નથી, જતાં 'સમાન અધિકરણવાળા શબ્દ સાથે' (સમાસ થાય છે) એમ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં (તેવા કથનમાં 'સમાનાધિકરણ વડે' એવા શબ્દથી) જે શબ્દ 'વિશેષરૂપે' (સમાનાધિકરણમાં હોય તેવા શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે) તેમ સમજશે. આવું વિશેષરૂપે સામાનાધિકરણ ક્યાં પ્રાપ્ત થાય છે? ન્યાં અસ્તિત્વ (સદ્ભાવ), જુદાપણું (અન્યભાવ) અને દ્રવ્ય (આશ્રય) એમ બધું સમાન હોય ત્યાં.^{૫૭}

અથવા સમાનાધિકરણ (સમાન અધિકરણવાળા શબ્દ સાથે સમાસ થાય છે) એવા શબ્દથી એવું 'સમાન' તત્ત્વ અભિપ્રેત છે જે કોઈ વાર સમાન હોય અને કોઈવાર ન હોય. પરંતુ આવું સમાન તત્ત્વ (અસ્તિત્વ) યોગ્યક તત્ત્વ તરીકે સમજી શકાય નહિ,^{૫૮} કારણ કે તે (અસ્તિત્વ) ન હોય એવું કોઈ ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

અથવા 'સમાનાધિકરણ એમ કહેતાં સમાનદ્રવ્યેણ (સમાન દ્રવ્ય એવો અર્થ દર્શાવતા શબ્દ સાથે સમાસ થશે) એમ સમજાય છે. વ્યવહારમાં દ્રવ્ય (શબ્દ) અધિકરણના અર્થમાં વપરાય છે; જેમ કે 'એક દ્રવ્ય અંગે વિવાદ છે', 'એક અધિકરણ અંગે વિવાદ છે.' તે પ્રમાણે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં વિપ્રતિષિદ્ધં ચ અનવિધિકરણવાચી (સૂ. ૨.૧૪.૧૩૭; વિરુદ્ધ અર્થવાળાં અને દ્રવ્ય એવો અર્થ નહિ દર્શાવનારાં પદોનો દ્વન્દ્વ વિકલ્પે એકવચનમાં થશે) માં અનવિધિકરણવાચી એટલે 'અદ્રવ્યવાચી' એમ સમજાય છે.^{૫૯}

તેમ જતાં 'સમાનાધિકરણ (૫૬) અસમર્થ બને છે' એવો (નિયમ) અવશ્ય કરવો જોઈએ. શા માટે? સર્પિઃ કાલકમ્ (કાળું ઘી) અને યજુઃ પીતકમ્ (યજુર્વેદ પીધો)^{૬૦} એવાં ઉદાહરણો માટે. જો સમાનાધિકરણપદ અસમર્થ બને છે તેમ કહેતા હો તો સર્પિષ્પીયતે અને યજુષ્કીયતે એ ઉદાહરણોમાં (સૂત્ર નિયમ ૮.૩.૪૪ થી પ્રાપ્ત) શ્ નહિ થાય.^{૬૧}

તે (સૂત્રનિયમ) ન્યાં ક્રિયારૂપ વડે સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ થતી ન હોય ત્યાં લાગુ પડશે. આ બધું આમ સમજીને 'સમાનાધિકરણ પદોનો' (સમાસ થાય છે) એવા નિયમ(વચન)નો સમાવેશ કરવો જોઈએ, જેથી ધીરઃ પુરુષઃ ઉપરથી ધીરપુરુષઃ (એવો સમાસ થઈ શકે). (આવા નિયમ-વચનનો સમાવેશ) શા માટે? (સમાનાધિકરણ પદો) અસમર્થ હોવાને કારણે.

“અથવા (સૂત્ર)વચનના પ્રામાણ્યને કારણે (આવા નિયમવચનનો સમાવેશ કરવો જોઈએ) નહિ”. [વાતિક ૨૨]

(નિયમવચનનો સમાવેશ) કરવો જોઈએ નહિ. શા માટે? (સૂત્ર)-વચનના પ્રામાણ્યને કારણે. (સૂત્ર)વચનના પ્રામાણ્યને કારણે અહીં આવાં પદોનો સમાસ થશે. કયા (સૂત્ર)વચનના પ્રામાણ્યને કારણે? સમાન-મધ્યમધ્યમધીરાશ્ચ (૨.૧.૫૮)(ના પ્રામાણ્યને કારણે).^{૬૨}

“અને લોપ પામેલ ક્રિયાવાચક શબ્દવાળા સમાસો(ના સમાવેશ માટે (પણ) ” [વાતિક ૨૩]

જેમાં ક્રિયાવાચક શબ્દનો લોપ થયો હોય તેવા સમાસોનો સમાવેશ કરવા માટે પણ કથન કરવું જોઈએ, (ઉદાહરણોઃ) નિષ્કૌશાંમ્બિઃ (કૌશાંબીથી નીકળી ગયેલો), નિર્વારાણસિઃ (વારાણસીમાંથી નીકળી ગયેલો).

જેમાં ક્રિયાવાચક શબ્દનો લોપ થયો હોય તેવા સમાસોનો સમાવેશ કરવા માટે કથન કરવું ન જોઈએ.^{૬૩} શા માટે? (સૂત્ર)વચનના પ્રામાણ્યને કારણે જ. કયા (સૂત્ર)વચનનું પ્રામાણ્ય છે? કુગતિપ્રાદયઃ (એવું સૂત્રવચન છે).^{૬૪} આ સૂત્રવચનનું બીજું પ્રયોજન છે. શું? સુરાજા (સારો રાજા), અતિગજા (ઉત્તમ રાજા) (એવાં ઉદાહરણો).^{૬૫}

‘વૃત્તિવાળા સૂત્રવચનના^{૬૬} પ્રામાણ્યને કારણે’ એમ અમે કહેતાં નથી. તો શું કહો છો? સિદ્ધંતુ ક્વાહ્સ્વતિદુર્ગતિવચનાત્ અને પ્રાદયઃ ક્તાર્થે ।’ એવાં વાર્તિકવચનોના પ્રામાણ્યને કારણે^{૬૭} (એમ કહીએ છીએ).

“અથવા તેના અર્થનું જ્ઞાન થતું હોવાને કારણે” [વાર્તિક ૨૪]

અથવા તેના અર્થનું જ્ઞાન થતું હોવાને કારણે (નિષ્કૌશામ્બિઃ વગેરે સમાસ થાય છે) તેમ સિદ્ધ થશે. તદર્થગતિઃ સમાસ(નો વિગ્રહ) કેવી રીતે થાય છે? તસ્ય અર્થઃ ઉપરથી તદર્થઃ, તદર્થસ્ય ગતિઃ ઉપરથી તદર્થગતિઃ અને તદર્થગતિઃ ઉપરથી તદર્થગતેઃ. જે

(હુત શબ્દ)ના અર્થનું કૌશામ્યી શબ્દ સાથે સામર્થ્ય છે તે શબ્દ નિરૂ એવા ઉપસર્ગવડે કહેવાય છે.

અથવા તદ્વર્થગતિઃ એવો સમાસ સઃ અર્થઃ (તે અર્થ) એટલે તદ્વર્થઃ, તદ્વર્થસ્ય ગતિઃ (તે અર્થનું જ્ઞાન) એટલે તદ્વર્થગતિઃ અને તદ્વર્થગતિઃ ઉપરથી તદ્વર્થગતેઃ (તે અર્થના જ્ઞાનને કારણે). એ રીતે પ્રાપ્ત થશે. જે અર્થ કૌશામ્યી એવા શબ્દ સાથે સમર્થ છે તે નિરૂ ઉપસર્ગથી કહેવાય છે. ૧૮

૧૪

સમાસને યોગ્ય પદોની સંખ્યા અંગે વિચાર

પણ જ્યાં ઘણાં પદોનો સમાસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં જે-જે પદોનો સમાસ કરવો કે પછી (પદોની સંખ્યા અંગેના) કોઈ નિયમ વિના ? એમાં શો તફાવત પડશે ?

“જે જે પદોનો સમાસ કરવાનો હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસ અંગે (સૂત્રમાં) અનેક (જે અથવા વધારે) એવો શબ્દ ઉલ્લેખવો જોઈએ.”

[વાર્તિક ૨૫]

જે-જે પદોનો સમાસ કરવાનો હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસ અંગેના સૂત્રમાં અનેકમ્ એવું પદ ઉલ્લેખવું જોઈએ. ચાર્ત્વે દ્વન્દ્વઃ ‘અને’ના અર્થમાં પ્રાપ્ત થતાં પદો દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાય છે એવા સૂત્ર (૨-૨-૨૯)માં અનેકમ્ (જે અથવા વધારે પદો) એવો શબ્દો યોજવો જોઈએ (ચાર્ત્વે દ્વન્દ્વઃ અનેકમ્, “જે અથવા વધારે પદો ‘અને’ના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડાય છે”), જેથી વ્લક્ષન્યગ્રોધસ્તદિરધવપલાશઃ એવો (અનેક પદોનો) દ્વન્દ્વ સમાસ બની શકે. આ ઉદાહરણમાં દોષ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એમાં પણ જે-જે પદોનો સમાસ થશે.

“જે-જે પદોનો સમાસ થાય છે’ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે બરાબર નથી, કારણ કે ‘ઘણા’માં ‘દ્વિત્વ’ નથી.”

[વાર્તિક ૨૬]

‘જે-જે પદોનો સમાસ થાય છે’ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે બરાબર નથી. શા માટે ? ‘ઘણા’માં ‘દ્વિત્વ’ નથી. (ઉપર ઉદાહૃત કરેલા સમાસનો) વ્લક્ષઃ ચ ન્યગ્રોધઃ ચ સ્તદિરઃ ચ પલાશઃ ચ એવો વિગ્રહ કરવાનો નથી જ. તો કેવો (વિગ્રહ કરવાનો છે) ? વ્લક્ષઃ ચ ન્યગ્રોધઃ ચ

પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ, સ્વદિરઃ ચ પલાશઃ ચ સ્વદિરપલાશૌ, પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ ચ સ્વદિરપલાશૌ ચ પ્લક્ષન્યગ્રોધસ્વદિરપલાશાઃ એમ વિગ્રહ કરવાનો છે.

તો પછી હોતૃપોતૃનેષ્ટોદ્ગાતારઃ એવો સમાસ સિદ્ધ થશે નહિ. તેને બદલે હોતાપોતાનેષ્ટોદ્ગાતારઃ એવો (સમાસ) થશે. શું આવો સમાસ ન થઈ શકે? થઈ શકે, જે હોતા ચ પોતા ચ હોતાપોતારૌ, નેષ્ટા ચ ઉદ્ગાતા ચ નેષ્ટોદ્ગાતારૌ, હોતાપોતારૌ ચ નેષ્ટોદ્ગાતારૌ ચ હોતાપોતાનેષ્ટોદ્ગાતારઃ એમ (જે-જે પદોનો) વિગ્રહ કરવામાં આવે તો. પરંતુ (આમ જે-જે પદોનો સમાસ કરવાનો હોય તો) હોતૃપોતૃનેષ્ટોદ્ગાતારઃ એવો સમાસ સિદ્ધ નહિ થાય.^{૬૯}

“સમાસાન્ત (પ્રત્યય)ના પ્રતિષેધ માટે કથન કરવું જોઈએ,”
[વાર્તિક ૨૭]

અને સમાસાન્ત પ્રત્યય(ટચ્, સ્. ૫-૪-૧૦૬ પ્રમાણે)ના પ્રતિષેધ માટે કથન કરવું જોઈએ; જેમ કે વાક્ત્વક્સ્રુગ્દષદમ્ (વાણી, ચામડી શરવો, અને પથરો). (એમ કરવામાં ન આવે તો) વાક્ત્વચ્સ્રુગ્દષદમ્ (એવો સમાસ) પ્રાપ્ત થશે. એમાં દોષ નહિ આવે. આ (ઉદાહરણ)માં પણ પછીના પદ સાથે સમાસ થશે, જેમ કે, સ્રુક્ ચ દષત્ ચ સ્રુગ્દષદમ્, ત્વક્ ચ સ્રુગ્દષદ્ ચ ત્વક્સ્રુગ્દષદમ્, વાક્ ચ ત્વક્સ્રુગ્દષદ્ ચ વાક્ત્વક્સ્રુગ્દષદમ્ (એ પ્રમાણે). તો પછી હોતૃપોતૃનેષ્ટોદ્ગાતારઃ એવો સમાસ સિદ્ધ થતો નથી (એટલો દોષ સમજો).

અને વળી જે જે-જે શબ્દોનો જ સમાસ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો સુસૂક્ષ્મજટકેશોન (અત્યંત સૂક્ષ્મ લટોવાળા વાળ જેના છે તેની સાથે), સુનતાજિનવાસસા (ધણે નીચે પહોંચતું મૃગચર્મ-વસ્ત્ર જેવું છે તેની સાથે) અને સમન્તશિતિરન્દ્રેણ^{૭૦} (ચોતરફ સફેદ કાણું છે જેને તેની સાથે) એવા સમાસો સિદ્ધ થશે નહિ. તો પછી ‘(પદોની સંખ્યાના) નિયમ વિના’ એમ (બીજો વિકલ્પ) સ્વીકારો.

“‘જે પદોની સંખ્યાના નિયમ વિના’ એમ સ્વીકારવામાં આવે તો બહુગ્રીહિ સમાસમાં બેથી વધારે પદો પ્રાપ્ત થશે.”
[વાર્તિક ૨૮]

જો (પદોની સંખ્યાના) નિયમ વિના એમ સ્વીકારવામાં આવે તો બહુગ્રીહિ સમાસમાં બેથી વધારે પદો પ્રાપ્ત થશે. તેમાં શો દોષ છે?

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૫૭

“તેમ થતાં સ્વર, સમાસાન્ત પ્રત્યય અને પુંવદ્ભાવમાં દોષ પ્રાપ્ત થશે.” [વાર્ત્તિક ૨૬]

તેમ થતાં સ્વર, સમાસાન્ત પ્રત્યય અને પુંવદ્ભાવમાં દોષ પ્રાપ્ત થશે. ^ઉ ^૧ સ્વર(નું ઉદાહરણ) : પૂર્વશાલાપ્રિયઃ (પૂર્વ તરફનો ઓરડો

પસંદ કરનાર), અપરશાલાપ્રિયઃ (પશ્ચિમ તરફનો ઓરડો પસંદ કરનાર). સમાસાન્ત(નું ઉદાહરણ) : પંચગવપ્રિયઃ (પાંચ ગાયોને પસંદ કરનારો), પંચનાવપ્રિયઃ (પાંચ નાવને પસંદ કરનારો). પુંવદ્ભાવ(નું ઉદાહરણ) : સ્તવિરેતરશમ્યમ (અદિર સિવાયના લોકડાની બનાવેલ શમ્યાથી તૈયાર કરેલું), રૌરવતરશમ્યમ (રુરુમૃગ સિવાયનાં અન્ય મૃગના ચામડામાંથી બનાવેલ શમ્યાથી તૈયાર કરેલું).

“અથવા (આ સામાસિક પદોમાં તેમનો) અવયવ તત્પુરુષ સમાસરૂપે પ્રાપ્ત થતો હોવાને કારણે (વાર્ત્તિક ૨૬માંનો દોષ પ્રાપ્ત થશે) નહિ.” [વાર્ત્તિક ૩૦]

અથવા આ (વાર્ત્તિક ૨૬ માંનો) દોષ પ્રાપ્ત થશે નહિ. શા માટે? અહીં (આપેલાં ઉદાહરણોમાં તેમનો) અવયવ તત્પુરુષ સમાસરૂપે (પ્રાપ્ત થાય) છે, તે કારણે સમાસાન્ત (પ્રત્યય) અને પુંવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થશે. (તો) સ્વર (અંગે) કેવી રીતે?

“તે (પૂર્વશાલાપ્રિયઃ ઉદાહરણ)માં અન્તોદાત્ત સ્વર ‘વિપ્રતિષેધ’ના નિયમને કારણે પ્રાપ્ત થશે. [વાર્ત્તિક ૩૧]

^ઉ (અહીં પૂર્વશાલાપ્રિયઃમાં પહેલા બનેલા તત્પુરુષ પૂર્વશાલામાંના આનો) અન્તોદાત્ત કરવો કે (ત્રણ પદોનો બહુવ્રીહિ પૂર્વશાલા પ્રિયા અસ્ય એમ કરવાથી પ્રાપ્ત થતો) પૂર્વ શબ્દમાં (ऊનો) પ્રકૃતિસ્વર સમજવો? (એવી દ્વિધામાં) વિપ્રતિષેધના નિયમને કારણે અન્તોદાત્ત થશે.

અહીં (આવો) વિપ્રતિષેધ(નિયમ) ‘વિપ્રતિષેધ પ્રાપ્ત થતાં પછીના નિયમ પ્રમાણેનું કાર્ય (=પરકાર્ય) કરવું’ એવા અર્થમાં સમજવો યોગ્ય નથી, કારણ કે અન્તોદાત્તત્વ પૂર્વ(નિયમ પ્રમાણેનું) કાર્ય છે અને પૂર્વ-પદ-પ્રકૃતિસ્વર પર(નિયમ પ્રમાણેનું) કાર્ય છે.

અમે (આ પ્રકારના) પરવિપ્રતિષેધને વિષે કહેતા નથી. તો શાને વિષે (કહો છો)? અન્તરંગ વિપ્રતિષેધને માટે (કહીએ છીએ).^{૭૨}

“ અથવા નિમિત્તસ્વર કરતાં નિમિત્તિસ્વર વધારે બળવાન હોવાને કારણે (અન્તોદાત્ત પ્રાપ્ત થશે). ” [વાર્તિક ૩૨]

અથવા નિમિત્તસ્વર કરતાં નિમિત્તિસ્વર વધારે બળવાન છે એવું કથન કરવું જોઈએ. પણ આવી નિમિત્ત કયો અને નિમિત્તી કયો (છે)? અહીં બહુગ્રીહિ નિમિત્ત છે અને તત્પુરુષ નિમિત્તી છે. તો શું નિમિત્તસ્વર કરતાં નિમિત્તિસ્વર વધારે બળવાન છે એવું કથન કરવું જોઈએ? (નાજી), ન કરવું જોઈએ.

“ ‘એકશિત્તિપાત્’ શબ્દના સ્વર અંગેનું કથન, (નિમિત્ત-સ્વર કરતાં નિમિત્તિસ્વર વધારે બળવાન છે) એવા નિયમનું જ્ઞાપક છે. ” [વાર્તિક ૩૩]

આચાર્ય પાણિનિ યુક્તારોહ્યાદિ (‘લગામવાળા પશુ પર સવારી કરનાર’ એવા શબ્દથી શરૂ થતા) ગણમાં (સૂ. ૬-૨-૮૧) એકશિત્તિ-પાત્ (એક સફેદ પગવાળો) શબ્દ ઉલ્લેખે છે, (અને) તેથી તે જ્ઞાપિત કરે છે કે નિમિત્તસ્વર કરતાં નિમિત્તિસ્વર વધારે બળવાન છે. પણ યુક્તારોહ્યાદિ ગણમાં એકશિત્તિપાત્ શબ્દનો ઉલ્લેખ થોડો નથી. આવો ઉલ્લેખ છે એમ માનતાં તો વિગ્રહ આ પ્રમાણે થાય : એક : શિત્તિ : એકશિત્તિ : , એકશિત્તિ : પાદ : અસ્ય ઉપરથી એકશિત્તિપાત્. પરંતુ આવો વિગ્રહ બરાબર નથી. તેનો વિગ્રહ આ પ્રમાણે કરવામાં આવશે : એક : શિત્તિ : ષ્ણુ તે હમે (જેમનો એક સફેદ છે તેવા તેઓ) ઉપરથી એક-શિત્તય : અને એકશિત્તય : પાદા : અસ્ય ઉપરથી એકશિત્તિપાત્ (એમ થશે). અને જો (તમે કહો છો તેમ) વિગ્રહ કરવામાં આવે : એક : શિત્તિ : ઉપરથી એકશિત્તિ : , એકશિત્તિ : પાદ : અસ્ય ઉપરથી એકશિત્તિપાત્, તો પણ (એકશિત્તિપાત્ શબ્દના સૂત્ર ૬-૨-૮૧ માં) ઉલ્લેખનો કશો અર્થ નથી, હગન્ત...દ્વિગૌ (સૂ. ૬-૨-૨૯) ૭૪ સૂત્રનિયમ પ્રમાણેનો પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર અન્તોદાત્તસ્વરનો બાધક બનશે. ૭૫

તો પછી સુસૂક્ષ્મજટકેશોન, સુનતાજિનવાસસા, સમન્ત-શિત્તિરન્ધ્રેણ એવા બહુગ્રીહિ સમાસોના અવયવો (સુસૂક્ષ્મ, સુનત, સમન્તશિત્તિ)ને તત્પુરુષ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે. તેમાં શો દોષ આવશે? ‘વિપ્રતિષેધના નિયમને કારણે અન્તોદાત્ત પ્રાપ્ત થશે’ એવા વાર્તિકવચન (ક્રમાંક ૩૧)ને કારણે વિપ્રતિષેધને પરિણામે પ્રાપ્ત થતો અન્તોત્તર સ્વર મૂકવો પડશે. ૭૬ આ દોષ નથી. (ત્રિપદ) બહુગ્રીહિના અવયવ એવા તત્પુરુષ-

(ની રચના) અંગે આ વાર્તિકવચન નથી તો શું છે? જે બહુગ્રીહિનાં અવયવ એવાં એ પદોનો અન્ય નિયમોથી તત્પુરુષ સમાસ થતો હોય તે તત્પુરુષને વિપ્રતિષેધને કારણે અન્તોદાત્ત સ્વર થશે. પણ સુસ્રજ્જટકેશોન વગેરે બહુગ્રીહિના અવયવને તત્પુરુષ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરાવનાર ગ્રાંથો સૂત્રનિયમ છે ને! કયો (સૂત્રનિયમ)? વિશેષણં વિશેષ્યેણ (૨-૧-૫૭, 'વિશેષણૃપ વિભક્ત્યન્ત શબ્દો સમાનાધિકરણ વિશેષ્યૃપ વિભક્ત્યન્ત સાથે વિકલ્પે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે'). પણ અહીં વિકલ્પે ઘટુરૂમ્ એવો શબ્દ મૂક્યો હોવાથી બહુગ્રીહિના અવયવને વિશેષ સૂત્રનિયમ વિના તત્પુરુષ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે નહિ.

તો પછી અધિકષષ્ટિવર્ષઃ એવા (ત્રિપદ) બહુગ્રીહિના અવયવ અધિકષષ્ટિને પણ તત્પુરુષ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે. એમાં શો દોષ છે? 'વિપ્રતિષેધને કારણે તેને અન્તોદાત્ત સ્વર પ્રાપ્ત થાય છે' એવા (વાર્તિકવચનના) નિયમને કારણે અન્તોદાત્ત સ્વર પ્રાપ્ત થશે. આ દોષ નથી. હગન્ત... દ્વિગૌ એ [સૂત્રનિયમ (૧.૨.૨૬)ને કારણે પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર થશે. પણ જે હગન્ત (તત્પુરુષ) ન હોય તેનું શું? (અર્થાત્) અધિકશતવર્ષઃ (જેને સો વર્ષ વધારે છે તેવો)માં દોષ આવશે. ૭૭ અને વળી સમાસાન્ત હ્રસ્વ પ્રત્યય અંગેના પ્રકરણમાં, 'નિર્દિશઃ વગેરે સામાસિક શબ્દો માટે, સંખ્યાવાચક તત્પુરુષ સમાસનો સમાવેશ કરવો' એવા વાર્તિકવચન(૫-૪-૭૩, વા. ૧) ને કારણે અધિકષષ્ટિવર્ષઃમાં પણ સમાસાન્ત હ્રસ્વ(પ્રત્યય)ની પ્રાપ્તિ દોષ આવે છે જ.

આ દોષ નથી. જેનું પ્રથમ પદ અવ્યય છે એવા સંખ્યાવાચક તત્પુરુષ સમાસને હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગે છે એમ (વાર્તિકના શબ્દો દ્વારા) સ્પષ્ટવાયું છે. અવ્યય પૂર્વ પદ (અને સંખ્યા ઉત્તર પદ) હોય તો જ તે તત્પુરુષને હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગે છે એમ કહેવાનું શું કારણ છે? ગોત્રિશત (ત્રીસ ગાયો), ગોચત્વારિશત (ચાલીસ ગાયો) એવા સમાસોને હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગે નહિ એટલા માટે. તો પછી (તદ્વિતાર્થોત્તરપદસમાહારે ચ, સૂ. ૨.૧.૫૧-થી પ્રાપ્ત થનાર તત્પુરુષ સંજ્ઞાનો બાધ કરીને) સંખ્યાવ્યયા...સંખ્યેયે (૨.૨.૨૫) સૂત્ર પ્રમાણે બહુગ્રીહી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે. ૭૮ પણ (અધિકષષ્ટિવર્ષઃ એવા સમાસમાં) ષષ્ટિ એવા સંખ્યાવાચક શબ્દને સંખ્યેયના અર્થમાં અમે સમજવાના નથી. તો કેવી રીતે (સમજશો)? અધિકા ષષ્ટિઃ વર્ષાણાં અસ્ય (જેને સાઠ વર્ષ વધારે છે તેવો) એવો વિગ્રહ કરવામાં

આવશે. સંખ્યયાવ્યયા...સંખ્યેયે (૨.૨.૨૫) એવા સૂત્રનિયમનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું હોવાથી તેની પહેલાંના સૂત્ર (અનેકં અન્યપદાર્થે, ૨.૨.૨૪) થી અધિકષ્ટિવર્ષઃ એવા સમાસને બહુગ્રીહિ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થશે. તે (સંખ્યયાવ્યયા...સંખ્યેયે, ૨.૨.૨૫) સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કર્મ રીતે કર્યું છે? “સંખ્યેય(એવા અન્ય પદાર્થ)નો અર્થ દર્શાવાતો હોવાથી સંખ્યોત્તરપદ બહુગ્રીહિ અંગે કથન કરવાની જરૂર નથી” (૨.૨.૨૫, વા. ૪) એ રીતે પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે. તે સૂત્રનું આ રીતે પ્રત્યાખ્યાન કર્યું હોઈને સંખ્યાને સંખ્યેયના અર્થમાં અમે સમજીશું અને તે પ્રમાણે અધિકા ષષ્ટિઃ ષર્ષાણિ અસ્ય એમ વિગ્રહ થશે. તેમ છતાં અધિકષ્ટિવર્ષઃ એવા અનિષ્ટ સમાસમાંથી આપણો છુટકારો નહિ થાય. કેમ નહિ થાય? સંખ્યયા...સંખ્યેયે (૨-૨-૨૫) એ સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે અને અધિકા ષષ્ટિઃ ષર્ષાણાં અસ્ય એવો વિગ્રહ તો રહ્યો જ છે, એ કારણે.

અધિકષ્ટિવર્ષઃ એવો સમાસ થઈ શકતો નથી એમ જે કહેવામાં આવ્યું (તે અંગે અમે કહીશું કે) તેવો સમાસ થઈ શકે છે. કર્મ રીતે? સંખ્યયાવ્યયા.....સંખ્યેયે (૨-૨-૨૫) સૂત્રનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું અને અધિકા ષષ્ટિઃ ષર્ષાણિ અસ્ય એવો વિગ્રહ સમજવાનો તો રહ્યો છે જ. પણ (આ બીજો સમાસ) અધિકશતવર્ષઃ સિદ્ધ થતો નથી (તેનું શું)? તેને (સિદ્ધ કરવાના નિયમવિધાન) માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે.

[ભગવાન પતંજલિ વિરચિત ‘વ્યાકરણ મહાભાષ્ય’ના બીજા અધ્યાયના પહેલા પાદનું પહેલું આક્ષેપ સમાપ્ત (થયું).].

ટિપ્પણી

૧. સૂત્રમાં પદ શબ્દ મૂકવાનું પ્રયોજન એ છે કે આ સૂત્ર વર્ણવિધિને લાગુ પડે નહિ. સંધિના નિયમો વર્ણવિધિ કરનારા છે અને વર્ણો સમર્થ ન હોય છતાં પણ તે સંધિને પ્રાપ્ત થશે. તિષ્ઠતિ કુમારી, છત્રં હર દેવદત્ત એવા વાક્યમાં કુમારી અને છત્ર સમર્થ ન હોવા છતાં કુમારીચ્છત્ર એવી સંધિ થશે.
૨. વિધિ શબ્દ ભાવ અર્થમાં અને કર્મ અર્થમાં એમ બે રીતે સમજી શકાય. વિધા એટલે વિધાન કરવું એવા ધાતુને ઔણાદિક પ્રત્યય લાગીને ‘વિધિ’ શબ્દ બને છે. પતંજલિ અહીં એવી વ્યુત્પત્તિ ન લેતાં વિ + ઘા ધાતુને કર્મકારક અર્થમાં સૂત્ર ૩.૩.૯૨ થી સિદ્ધ માનેલ વિધિ શબ્દ સમજે છે, અર્થાત્ ‘જેનું વિધાન કરવામાં આવે તે વિધિ.’

૩. પરાક્રવદ્ભાવને લગતું સૂત્ર ૨.૧.૨ હોવાથી તેનો નિર્દેશ પહેલાં કરવો જોઈએ, પરંતુ તેના કાર્યને વિષય અલ્પ હોવાથી તેનો નિર્દેશ છેલ્લો કર્યો છે. પરાક્રવદ્ભાવ એટલે ‘પછીના શબ્દનું અંગ હોય તેવી સ્થિતિ’. વિભક્ત્યન્ત શબ્દ પછી જે સંબોધનાન્ત શબ્દ આવે તો સ્વરોને લગતાં કાર્યોમાં તે વિભક્ત્યન્ત શબ્દ સંબોધનાન્તનું અંગ હોય તેમ સમજવો; જેમ કે પત્ની (હે જે સ્વામીઓ ।)

એ શબ્દની પહેલાં શુભ્ર (સંપત્તિ) શબ્દ આવે તો તે શબ્દ પત્નીનું અંગ છે, તેમ સ્વરકાર્યમાં સમજવો અને તેથી શુભ્રસ્પત્ની (સંપત્તિ ના હે જે સ્વામીઓ ।)માં ઉદાત્ત સ્વર પ્રથમ વર્ણને પ્રાપ્ત થશે. અહીં શુભ્ર શબ્દ સમર્થ હોવાથી તેનો પત્ની સાથે પરાક્રવદ્ભાવ થાય છે.

૪. વ્યાકરણપરંપરામાં સૂત્રના છ પ્રકાર—સંજ્ઞા, પરિભાષા, વિધિ, નિયમ, અધિકાર અને અતિદેશ—સમજવામાં આવ્યા છે. પાણિનિઝ ‘અધિકાર’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે પરંતુ ‘પરિભાષા’ શબ્દનો ઉલ્લેખ અષ્ટાધ્યાયીમાં મળતો નથી. વાર્ત્તિકામાં ‘નિયમ’ શબ્દ છે. આને માટે પછીના સમયમાં ‘પરિભાષા’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો. કોષ્ટકીય વૈયાકરણોએ પરિભાષાની ‘નિયમ’ એવી સંજ્ઞા કરી છે. અનિયમમાં નિયમ કરનારી તે પરિભાષા. પરિભાષાસૂત્રોના નિયમાર્થ ઉપરાંત ‘પરાર્થ’ ગુણવાળા સંજ્ઞા અને અતિદેશસૂત્રોને પણ પરિભાષાસૂત્રો કહ્યાં છે. આને કારણે પરિભાષા અંગે ‘એકદેશમાં રહેલી હોવા છતાં’ એવું વિશાળ અર્થદર્શન વધું. પછીનાં વ્યાકરણમંથો જેવા કે ‘કાશિકા’ અને ‘ન્યાસ’ પરાર્થ એવાં સંજ્ઞા અને અતિદેશ સૂત્રોને પરિભાષા ગણવા તૈયાર નથી. પતંજલિએ પા. સૂ. ૧.૧.૪૯ ઉપરના ભાષ્યમાં અધિકારને ત્રણ પ્રકારનો ગણાવ્યો છે. અધિકાર અને પરિભાષામાં પારાર્થરૂપો સમાનગુણ હોય તો બંનેને એક સમજવામાં આવ્યાં છે. સૂત્રો અંગેના આવા પારિભાષિક શબ્દો માટે વ્યાકરણ-પરંપરાએ મીમાંસાની અસર સ્વીકારી હોય તેમ લાગે છે. મીમાંસામાં પાશ્વિક અપ્રાપ્તિ માટે નિયમવિધિ સમજવામાં આવ્યો છે અને પરિસંખ્યાને અન્ય-નિવૃત્તિકલા ગણી છે. બંનેમાં આથી અન્યનિવૃત્તિ સમજતી હોઈ નાગેશ જેવા વૈયાકરણો તેમને અભિન્ન સમજે છે. વૈયાકરણોએ પરિસંખ્યા શબ્દનો ત્યાગ કરી નિયમ અને પરિભાષા એવા બે શબ્દો સ્વીકાર્યા અને બંનેનું પૃથક્ત્વ પણ સ્થાપિત કર્યું.

૫. સમર્થ: શબ્દમાં સમર્થ: એવા સ્વરો છે. આમાં ત્રીજા સ્વરને અધિકાર સ્વરિત માનવો કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

૬. એકાથીભાવરૂપ સામર્થ્ય અને વ્યપેક્ષા રૂપ સામર્થ્ય એમ સામર્થ્યને બે રીતે સમજવામાં આવ્યું છે. વાક્યમાં વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાસમાં એકાથીભાવરૂપ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એકાથીભાવને પણ બે રીતે સમજવામાં આવે છે :

(૧) જે પદો સંગતાર્થ અર્થાત્ એકીભૂત બની એક સંગત અર્થ દર્શાવે છે. અહીં એકીભૂત બનતાં પદો પોતાના અર્થનો પૂર્ણપણે ત્યાગ કરતાં નથી. (અજહત્સ્વાર્થા)

(૨) જે પદો સંસૃષ્ટાર્થ બની એકરૂપ બની જાય છે, તેથી એક સંગત અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં એકીભૂત બનતાં પદો પોતાના અર્થનો પૂર્ણપણે ત્યાગ કરીને નવીન અર્થની સંપ્રાપ્તિ કરાવે છે. (જહત્સ્વાર્થા).

૭. વિભક્ત્યન્ત પદના કાર્યનું સૂચન કરનાર કાર્ય.

૮. “પરાહ્વદ્ભાવ અંગે તે સૂત્રના વાર્તિક (૨.૧.૨. વાર્તિક ૨)માં “તન્નિમિત્ત-મ્મહું વા” એમ જણાવ્યું હોવાથી સમર્થસૂત્રની અનુવૃત્તિ ન થાય તો પણ વાંચો નથી. વિભક્તિવિધાન અંગે કહી શકાય કે ક્રિયા અને કારકનો નિત્ય સંબંધ હોય છે અને ત્યાં વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપપદવિભક્તિમાં તો કયાંક યુક્ત શબ્દ ઉમેર્યો હોય છે તેથી સમર્થસૂત્રની ત્યાં જરૂર નથી. આ સૂત્રને પરિભાષા માનવાથી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અધ્યાયમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતાં કૃત, તદ્વિત વગેરે વૃત્તિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. (કૈયટ).

૯. સમાસમાં વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય હોતું નથી, પરંતુ એકાથીભાવરૂપ સામર્થ્ય હોય છે. એકાથીભાવરૂપ સામર્થ્ય અને અધિકાર, વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય અને અધિકાર અને જાને પ્રકારનું સામર્થ્ય અને અધિકાર એમ ત્રણ પક્ષો માનો ને પરિભાષાપક્ષમાં પણ આવા જ ત્રણ પક્ષો માનતાં છ પક્ષો થશે. તેમાંથી પતંજલિએ એકાથીભાવરૂપ સામર્થ્ય અને પરિભાષા એ પક્ષ પસંદ કર્યો છે. “જે પ્રકારનાં સામર્થ્યને માનતાં અર્થભેદ થતાં સૂત્રભેદ કરવો પડે. વ્યપેક્ષારૂપ સામર્થ્ય માનતાં સૂત્ર અભિન્ન રહે છે, છતાં એકાથીભાવરૂપ સામર્થ્ય અને પરિભાષા માનતાં કરો. દોષ આવશે નહિ; તેથી પ્રકર્ષયોગને કારણે અભિન્નતર શબ્દ વાપર્યો છે.” (કૈયટ).

૧૦. અહીં દેવદત્તનો ગુરુકુલ અને દાસમાર્યા સાથે સંબંધ નથી, પરંતુ ગુરુકુલ અને દાસમાર્યા એવા સમુદાયનો એક ભાગ ગુરુ અને દાસ, તેની સાથે છે. આવો સંબંધ સ્વતંત્ર રીતે (અવયવ સાથે) નથી પરંતુ સમુદાય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો “દેવદત્ત પહેલાં અવયવ (ગુરુ, દાસ) સાથે સંબંધ પામે છે અને ત્યાર પછી એ અવયવો જેમાં છે તેવા સમુદાય (ગુરુકુલ, દાસમાર્યા) સાથે સંબંધ પામે છે.” (કૈયટ અને ભર્તૃહરિ, વાક્યપદીય ૩.૧૪.૪૮)

૧૧. અહીં ક્ષિપ્ત નો શાલીનામ્ સાથે, સક્તુ નો આપણીનામ્ સાથે અને કુત્ત નો પાટલિપુત્ર સાથે (એમ બહારના શબ્દો) સાથે સંબંધ છે.

૧૨. દંકામાં સાપેક્ષ અસમર્થ્ય ભવતિ (સાપેક્ષ પદ અસમર્થ્ય બને છે), એમ માનવું યોગ્ય નથી, એમ સિદ્ધ થશે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૬૩

૧૩. આ ઉદાહરણમાં સર્વિસ પદ કરોતિ સાથે સમર્થ નથી. કારણ કે તેને વ્રાહ્મણસ્ય પદની અપેક્ષા છે; પરંતુ વ્યવહારમાં મ નો વૂ થાય છે જ એટલે અહીં ‘સમર્થ’ અંગેના સિદ્ધાન્ત લાગુ પડતો નથી.
૧૪. “જે કબ્જ પામે છે તે મહાન કાર્ય કરે છે” અથવા “કબ્જને મોટા પ્રમાણમાં પામેલો” એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં મહત્ત્વ પદ કબ્જ નું વિશેષણ નહિ બને, પરંતુ શ્રિતઃ ક્રિયાનું વિશેષણ બનશે.” (કૈયટ).
૧૫. ગુરુઃ, દાસઃ વગેરે પદો નિત્ય સાકાંક્ષ હોય છે, એ પદો સાંભળતાં ‘કેનો ગુરુ’, ‘કેનો દાસ?’ એવી આકાંક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી દેવદત્ત પદ સમાસની બહાર હોય છતાં તેનો ગુરુ એમ જ સમજાય છે. તેથી ‘દેવદત્તના ગુરુનું કુળ’ એવો (સમાસનો) અર્થ અને દેવદત્તસ્ય ગુરોઃ કુલમ્ એવો વાક્યનો અર્થ એવા બે સમાન અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.
૧૬. અહીં નમ્ નો ક્રિયા (જેતું, ગાતું, ખાતું) સાથે સંબંધ છે (પ્રસન્ન્યપ્રતિષેધ). આવો સંબંધ માનવાથી આ સમાસો અસમર્થ બને છે. પર્યુદાસપક્ષ (ઉત્તર પક્ષ એવા નામ સાથે નમ) લેવાથી આ સમાસો સમર્થ બનશે.
૧૭. અનપુંસકસ્ય માં નમ્ (અ)નો સંબંધ ભવતિ સાથે છે (નસકને થતો નથી). આ શબ્દને જ્ઞાપક સમજીને ઉપરના અસૂર્યપદ્યાનિ મુલ્લાનિ વગેરે અસમર્થ નમ સમાસોને સાધુ સમજી શકાય. કેપાંચિત્ (કેટલાકના) શબ્દથી આ જ સમાસો (બીજા અકિશ્ચિત્કુર્વાણમ્ વગેરે નહિ,) સાધુ સમજવાના છે’ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે નો અર્થ આ ‘સમાસવચનનો’ એમ એક-વચનમાં સમજવાનો નથી, પરંતુ ‘અગાઉ કહેલા અસૂર્યપદ્યાનિ મુલ્લાનિ વગેરે સમાસોનો’ એમ બહુવચનમાં સમજવાનો છે.” (નાગેશ).
૧૮. “વ્યાકરણના સિદ્ધાંતો ન જાણનાર માટે સૂત્રમાં ‘સમર્થ’ શબ્દ વાપર્યો છે. સામર્થ્યને એકાર્થીભાવ અને વ્યપેક્ષા એમ બે રીતે ઉલ્લેખવાનું કારણ પણ આ જ છે.” (કૈયટ).
- “સૂત્રમાં ‘સમર્થ’ શબ્દ વાપર્યો હોય કે ન વાપર્યો હોય, બધા સાધુ પ્રયોગો ગમકત્વ અગમકત્વનો વિચાર કરીને જ આ શાસ્ત્રમાં પરંપરાથી પ્રાપ્ત બને છે” (નાગેશ).
- નાગેશે કરાવેલું આ અર્થદર્શન પાણિનિએ સૂત્રમાં ‘સમર્થ’ શબ્દ વાપર્યો છે એ હકીકત ઉપર ભાર મૂકતું નથી, પરંતુ ગમકત્વના મુદ્દા ઉપર ભાર મૂકે છે. એટલા પૂરતું આ અર્થદર્શન કૈયટથી વેગળું અને સ્વતંત્ર-પ્રજ્ઞ છે.
૧૯. ‘રાજનો પુરુષ’ અને ‘રાજપુરુષ’ એમ વાક્ય અને સમાસમાં અર્થનો ફેરફાર થતો નથી એવી પૂર્વપક્ષની દલીલ છે. આ દલીલની અપેક્ષા રાખીને જ વાર્તિકકારે પૃથગર્થાનામ્ અને એકાર્થીભાવઃ એવા શબ્દો વાપર્યા છે. અહીં

સમાન અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે રજૂ કરતાં વચનો ભિન્નરૂપ છે. તેથી જ એકાર્થીભાવને લગતી ખાસ પ્રક્રિયા દર્શાવવાની જરૂર છે.

૨૦. રાજ્ઞઃ અને પુરુષઃ એ બે શબ્દોમાં સૂત્ર ૬.૧.૧૩૭ પ્રમાણે પ્રથમ વર્ણને ઉદાત્ત સ્વર થયો છે. પુરુષમાં વચ્ચેનો ઉકાર સૂત્ર ૮-૪-૬૬ પ્રમાણે સ્વરિત અને તેના પછીનો ઝકાર સૂત્ર ૧.૨.૩૯ પ્રમાણે એકશ્રુતિ થશે. રાજપુરુષઃ માં સૂત્ર ૬.૧.૨૨૩ પ્રમાણે અન્તોદાત્ત થશે.
૨૧. વાક્યમાં પદો પોતાનાં વિભક્તિ-વચન સાથે વપરાયાં હોઈ તેમને સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે. સમાસમાં બધાં પદો એકરૂપ બનતાં હોઈ એકત્વરૂપ સંખ્યા અવિભિન્નપણે દર્શાવે છે. મધમાં ઔષધીઓના બધા રસો મળી ગયા હોય છે. તેમની જુદી વિશિષ્ટતાઓ સ્પષ્ટ બનતી નથી. સમાસમાં એકત્વ સંખ્યા વિષે પણ એમ જ છે (કૈયટ અને ભનૂહર, વાક્યપદીય, ૩.૧૪.૧૦૨).
૨૨. વર્ણાસુ એવું બહુવચન ‘ધણી ઝાતુના અનેક અવયવો (ન સમવિભાગો) દર્શાવવા વપરાયું છે.
૨૩. અર્થના નિશ્ચય માટે કાં તો વ્યાકરણના નિયમો દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ કરો અથવા તો સામાન્ય લોકવ્યવહારથી. વ્યાકરણ દ્વારા નિશ્ચય શક્ય નથી, કારણ કે કોઈપણ એક અથવા ધણી વ્યક્તિઓ અર્થોને જણાવી શકશે નહિ. વૃદ્ધવ્યવહારમાંથી જ અર્થોનો નિશ્ચય થાય છે એમ નહિ માનો તો કેવળ પ્રકૃતિ કે પ્રત્યય ઉપરથી શબ્દોના અર્થનો નિશ્ચય થશે નહિ.
૨૪. ત્રાગ્વેદમાં સૃણ્યેવ જર્મરી તુર્ફરીતૂ. (૧૦.૧૦૬.૬) એવા શબ્દો મળે છે. “નિરુક્ત (૧૩,૫) પ્રમાણે જર્મરીનો અર્થ બે ભરણપોષણ કરનાર (મૃધાતુ પરથી) અને તુર્ફરીતૂનો અર્થ બે હણનારા (તૂફૂ હણવું પરથી) સમન્વય છે. આવા અર્થો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી અને તેમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય સ્પષ્ટ સમન્વતા નહિ હોવાથી ભાષ્યકાર ‘અર્થો જાણીતા નથી’ તેમ જણાવે છે” (નાગેશ).
૨૫. વ્યાકરણનું કાર્ય સાધુ-અસાધુ પ્રયોગો વિષે વિવેચન કરવાનું છે, લોકવ્યવહારમાં પ્રાપ્ત થતા શબ્દોના અર્થો દર્શાવવાનું નહિ.
૨૬. અહીં વિભાષા એટલે સૂત્ર ૨.૧.૧૧ માં પ્રાપ્ત થતો વિભાષા શબ્દ. આ વિભાષાને મહાવિભાષા કહે છે, કારણ કે તેનો સંબંધ સમાસપ્રકરણનાં ઘણાં સૂત્રો સાથે છે. આ ઉપરાંત સમર્થાનાં પ્રથમાદ્વા (૪.૧.૮૨)ને પણ મહાવિભાષા કહે છે.
૨૭. આ વાર્તિકમાંના ચ (અને)ને પતંજલિએ ભાષ્યમાં નોંધ્યો નથી. આ વાર્તિકની પહેલાંના પ્રથમ વાર્તિકમાં સમર્થ શબ્દની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. ‘અને’-થી બંનેનો સંબંધ જોડાતો નથી, તેથી આ દ્વિતીય વાર્તિક પહેલાંના કોઈ સંદર્ભવાર્તિકનો લોપ થયો છે એવો તર્ક અસ્થાને નહિ ગણાય, આવો તર્ક અયોગ્ય છે તેમ માનીએ તો સમર્થઃ પદવિધિઃ એ સૂત્ર અંગે વાર્તિકકારે

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૬૫

અનેક નવીન વિચારોનો સમૂહ આ સૂત્રનાં વાર્તિકોમાં કમરા: રજૂ કર્યો છે, તેમાંના આ એક સ્વતંત્ર વિચાર વાર્તિકરૂપે છે એમ માનવું પડે. આ વાર્તિક અંગે પતંજલિએ કરેલા વિરોધ ખુલાસો કર્યો નથી. સૂત્રકારનાં સૂત્રવચનો અપરિહાર્ય છે એવો આદર્શ રાખનાર બાપ્યકાર, પોતે રજૂ કરેલી સમાસ અને વાક્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ અંગેની ચર્ચાના અનુસંધાનમાં આ વાર્તિક આવડું હોવાથી તેનું ખાંડન કરતા નથી. પરંતુ જ પદને અવગણીને પોતાનો ઉપેક્ષાભાવ રજૂ કરે છે તેમ અમે કહીશું.

૨૮. સૂત્ર ૨.૧.૧૧ માં વિમાષા શબ્દથી દર્શાવાતા વિકલ્પવચનની જરૂર નથી, કારણ કે વ્યવહારમાં વિવક્ષા પ્રમાણે સમાસ અને વાક્યનો વ્યવહાર થાય છે. રાજપુરુષ: કે ચિત્રગુ: વાપરતી વખતે એક સ્વર, એક વિભક્તિ, એક પદ એવી એકાચીંભાવને કારણે પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિ બેવામાં આવે છે. વાક્ય અને સમાસના વપરાશના વિષયો જુદા જુદા હોવાથી પરસ્પર બાધ્યબાધકભાવ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. (કૈયટ).

૨૯. શબ્દો નિત્ય નહિ પણ ઉત્પાદ્ય છે એવા મતમાં વાક્યના શબ્દોમાંથી જ વિકલ્પે સમાસ થાય છે એમ માનવું પડે. શબ્દો નિત્ય છે એવા મતમાં સમાસ અને વાક્ય બંને નિત્ય અને ભિન્ન કાર્યપ્રદેશવાળાં છે તેમ માનવું પડે.

૩૦. જેમ અગ્નિ પોતાના ઉષ્ણત્વનો ત્યાગ કરતો નથી તેમ શબ્દ પણ તેના નિશ્ચિત અર્થનો ત્યાગ કરતો નથી એમ સમજીએ તો જહત્સ્વાર્થાપક્ષ બંધ બેસતો થાય નહિ. (કૈયટ).

૩૧. આવી નિવૃત્તિ અથવા વ્યાવૃત્તિને 'ભેદ' કહે છે. 'સંસર્ગ' એટલે અહીં રાજાનો પુરુષ સાથેનો સંબંધ. ભેદ અથવા સંસર્ગ બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું સામર્થ્ય વૃત્તિ (= સમાસ) માં માનો તો પણ 'રાજપુરુષ' એવા શબ્દમાંથી 'ગમે તે પુરુષ' એવા અર્થનો બોધ થશે નહિ.

૩૨. (૧) કોઈ વાર અર્થ વાચ્ય બનતો હોય પણ અન્તર્ભૂત બનતો ન હોય, જેમ કે રાજપુરુષ: (રાજાનો પુરુષ) એમાં પછીનો અર્થ.

(૨) કોઈવાર અન્તર્ભૂત બન્યા હોય પણ વાચ્ય બનતો ન હોય, જેમ કે રાજ-સજ્જ: (રાજા જેનો મિત્ર છે તે) માં તેનો અર્થ અન્તર્ભૂત બને છે, પણ વાચ્ય બનતો નથી.

(૩) કોઈ વાર અર્થ અન્તર્ભૂત પણ હોય અને વાચ્ય પણ હોય, જેમ કે પચત્તિ 'તે રાંચે છે' માં કર્તા અભિહિત છે અને અન્તર્ભૂત પણ છે (પણ પ્રાતિપદિકાર્ય નથી). પરંતુ અહીં પછીનો અર્થ અન્તર્ભૂત અને અભિહિત હોઈ પ્રાતિપદિકાર્ય થયો છે તેથી પ્રથમા દ્વિવચન થશે. (કૈયટ).

૩૩. એકત્વ અને એકાચીંભાવ એ પર્યાય શબ્દો નથી. અવયવોના સમૂહોમાં અવયવો સ્વતંત્ર રહે છે, પરંતુ એકાચીંભાવમાં અવયવો એકરૂપ બને છે. અવયવોના સમૂહનો અર્થ સમૂહ પ્રમાણે અર્થાત્ એકત્વનો હોય છે.

૩૪. સામર્થ્યને એકાથીભાવરૂપ નહિ પણ વ્યપેક્ષારૂપ માનતાં, વાક્યની જેમ સમાસમાં પણ વચન, સ્પષ્ટ અભિધાન, ઉપસર્જન વિશેષણ, ચ યોગ વગેરે પ્રાપ્ત થાય. તેથી સૂત્રનિયમો દ્વારા આવી વિશેષતાઓ દૂર કરવી જરૂરી છે. વાક્યમાં જેમ વિશેષણને પણ વિશેષણ લાગુ પડે તેમ સમાસમાં પણ લાગુ પડે; જેમ કે 'નિષ્કૌશામ્યઃ' (કૌશાંબીથી બહાર નીકળેલો) માં 'નિષ્કાન્ત' એવો અર્થ, ગોરથઃ (બળદે ભેડેલો રથ) માં 'યુક્ત' (ભેડેલો) એવો અર્થ, ઘૃતઘટઃ (ધીથી ભરેલો ઘડો) માં 'પૂર્ણ' (ભરેલો) એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય- તેમના પ્રતિષેધ માટે નિયમો કરવા જોઈ એ.

૩૫. આહીં 'જે બિયું છે' એટલે 'જે વૃક્ષ તમારી સામે બિયું છે,' નહિ કે બધાં વૃક્ષો કાપી નાખવામાં આવ્યાં છે અને આ એકલું જ રહ્યું છે.

૩૬. રાજન્ પદનો ગો, અશ્વ અને પુરુષ એવાં ત્રણે પદો સાથે સંબંધ છે, તેથી રાજ્ઞઃ ગોઃ (રાજની ગાય) એવા શબ્દોનો સમાસ રાજગવી ગો એટલે બળદ નહિ પણ ગાય એમ સમજતાં) થશે અને પછી અશ્વ અને પુરુષ એ બે શબ્દો સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થતાં 'રાજગવ્યશ્વપુરુષાઃ' એવું સમાસરૂપ થશે. જો ગો શબ્દને અશ્વ અને પુરુષ સાથે દ્વન્દ્વ સમાસમાં જોડવામાં આવે અને પછી રાજન્ શબ્દ સાથે પછી તત્પુરુષ કરવામાં આવે તો અશ્વ અને પુરુષનો રાજ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થશે અને તત્પુરુષ પહેલો સમાસ ન થતાં રાજગવી એવું વચન નહિ થાય અને તેથી 'રાજગવાશ્વપુરુષાઃ' એવો સમાસ થશે. સૂત્ર ૬.૧.૧૨૩ માં અવઙ્ આદેશ વિકલ્પે હોવાથી 'રાજગોશ્વપુરુષાઃ' એવો સમાસ પણ થશે, એકાથીભાવપક્ષમાં તેમ જ વ્યપેક્ષાપક્ષમાં પણ આવા સમાસો અંગે મુશ્કેલીઓ આવશે. ભાષ્યકારે કરેલી ચર્ચા વ્યપેક્ષાપક્ષ સ્વીકારતાં પ્રાપ્ત થનારી મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે છે.

૩૭. આ વાર્તિકના આવા અર્થદર્શનમાં અર્થને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. 'રાજ્ઞ' એવા પદ્યન્ત શબ્દને પછીના અને પ્રાતિપદિકના એવા બે અર્થની જરૂર પડશે, જ્યારે દ્વન્દ્વનાં પદોને કેવળ પ્રાતિપદિકના અર્થની જરૂર પડશે. તેથી દ્વન્દ્વને પસંદ કરવામાં આવે છે.

૩૮. બીજા અર્થદર્શનમાં પદોના શબ્દગત રૂપને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. દ્વન્દ્વનાં બધાં પદો સમાન વિભક્તિઓમાં છે, તેથી દ્વન્દ્વને પસંદ કરવામાં આવે છે. દ્વન્દ્વને પસંદ કરવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે તેનાં પદો પ્રથમામાં છે અને આ પ્રથમા તત્પુરુષમાં પ્રાપ્ત થતી અન્ય વિભક્તિઓના સંદર્ભમાં અંતરંગ સમજવામાં આવે છે.

૩૯. આહીં એક શબ્દનો 'સંખ્યા' એવો અર્થ લેવાનો નથી પરંતુ 'સમાન' એવો અર્થ લેવાનો છે. કૈયટના વિચારને સમન્વયતાં નાગેશ જણાવે છે કે એકતિહ શબ્દને બહુવ્રીહિ સમજવો, અર્થાત્ 'જેમાં એક ક્રિયાપદ (તિહ) હોય તેવો શબ્દસમૂહ.'

૪૦. વાર્ત્તિક ૯માં ૨૪ થયેલી વ્યાખ્યા અને તેના સુધારો ‘વિશેષણ સહિતનું આખ્યાત એટલે વાક્ય’ કૈયટને મતે શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા છે. નાગરાને મતે તે લૌકિક વ્યાખ્યા છે. ‘અકતિઙ્ઠ એટલે વાક્ય’ એ વ્યાખ્યા અંગે મુરદેડી પ્રાપ્ત થતાં કૈયટ ‘દેવદત્ત મૂહિ’ એમ દેવદત્ત શબ્દના સમાવેશ કરે છે તે નાગરાને મતે અયોગ્ય છે. નાગરા માને છે કે પતંગલિંગ સ્ત્રીકારેડી વ્યાખ્યા “અકતિઙ્ઠ એટલે વાક્ય” એ જ સાચી શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા છે.
૪૧. નાગરાને મતે વાર્ત્તિક ૯ માંની વાક્યની વ્યાખ્યા પામિનિને માન્ય હતી. આ ઉપરાંત તેમણે સૂત્ર ૮.૧.૨૪ નો નિયમ કહેવો. પરંતુ વાર્ત્તિક ૧૦ માં કાત્યાયને “જેમાં એક આખ્યાત હોય તે વાક્ય” એવી વાક્યની વ્યાખ્યા ૨૪ કરી અને વાર્ત્તિક ૧૧ થી ‘સામનવાક્યે’ એવા શબ્દો કહેવો. પરિણામે સૂત્રકાર અને વાર્ત્તિકકારના નિયમોમાં પરસ્પર વિરોધ છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ ભાષ્યકાર જણાવે છે કે આમ સમજવું નેતરંગ નહિ. સૂત્ર ૮.૧.૨૪નો નિયમ અને વાર્ત્તિક ૯ માંની વાક્યની વ્યાખ્યા બંને લાગુ પડે જ. નાગરા વિકલ્પતે અર્થ વ્યાપ્નોતિ (સમાવે છે) એવો કરે છે અને પછી સમન્તવે છે કે સૂત્ર ૮.૧.૨૪ અને વાર્ત્તિક ૯ ની જરૂર નથી. કારણ કે આ બંને બાબતો વાર્ત્તિકો ૧૦, ૧૧, ૧૨ માં સમાઈ જાય છે.
૪૨. ‘અતુરને’ એ શબ્દ ‘તને’નું સમાનાધિકરણ વિશેષણ છે. બંને શબ્દો એક જ વ્યક્તિને લાગુ પડતા હોવાથી ત્યાં વ્યયેક્ષા સામર્થ્ય નથી.
૪૩. ‘નદીના’ એ શબ્દનો ‘કાંઠે’ સાથે સંબંધ છે, ‘ઊભું’ છે’ સાથે નથી. તેથી અહીં વ્યયેક્ષા સામર્થ્ય નથી.
૪૪. (અ) રાજ્ઞઃ ગોઃ (રાજની ગાય) રાજગવીઃ રાજગવ્યાઃ ક્ષીરમ્ (રાજ-ગાયનું દૂધ). રાજગવીક્ષીરમ્. અહીં ‘રાજની ગાયનું દૂધ’ એવો અર્થ અભિપ્રેત છે.
- (આ) ગોઃ ક્ષીરમ્ (ગાયનું દૂધ) ગોક્ષીરમ્; રાજ્ઞઃ ગોક્ષીરમ્ (રાજનું ગાય-દૂધ). અહીં ‘રાજનું ગાયનું દૂધ’ એવો અર્થ અભિપ્રેત છે.
૪૫. અર્થાત્ ‘સમર્થ’ એવી અવશ્યકતા પદવિધિ માટે જ શા માટે લાગુ પડે છે? ત્રણ પ્રકારના અધિકાર સમજવામાં આવ્યા છે. (૧) એક સ્થાને હોવા છતાં સર્વ શાસ્ત્રને પ્રકાશિત કરે તે. (૨) (૩) અને થી જેની અનુવૃત્તિ કરવામાં આવે તે. (૩) જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં તે તે સૂત્રમાં ઉપસ્થિત બને જેથી તેનો જુદો ઉલ્લેખ કરવો ન પડે, તે. પહેલા પ્રકારના અધિકારને પરિભાષા-૩૫ સમજવામાં આવ્યો છે. (સૂ. ૧.૧.૪૯, વા. ૪ ઉપરનું ભાષ્ય).
૪૬. આ ઉદાહરણોમાં સામર્થ્ય ન હોવા છતાં દયિ અને અજ્ઞાનની તેમજ કુમારી અને છત્રની સંધિ થઈ છે. આ વર્ણવિધિ છે. અહીં સામર્થ્યની જરૂર નથી.
૪૭. સમર્થઃ પદવિધિઃ એવું સૂત્ર (૨.૧.૧).

૪૮. સમર્થ શબ્દોનો સમાસ પણ સમર્થ જ હોય. 'ભાર્યા રાજની,' 'પુરુષ દેવદત્તનો' એવા અસમર્થ પદોનો સમાસ પણ ગમે તેમ થશે. અસમર્થ પદોના આવા ગમે તેવી રીતે થયેલા સમાસ માટે પણ આ સૂત્રથી શું સિદ્ધ થવાનું? અસૂર્યવશ્યાનિ જેવા નક્રી કરેલા અને સ્વીકારેલા સમાસો સિવાય બીજા અસમર્થ નમ્ સમાસોને સાધુ માનવામાં આવ્યા નથી. તેથી આ સૂત્રથી ન તો સમાસ બનશે કે ન તો અસમર્થ પદોનો સમાસ અટકાવી શકાશે.
૪૯. સમર્થ કે અસમર્થ પદોના સમાસ અંગે આ સૂત્ર ઉપયોગી બનતું નથી ત્યારે સમર્થ શબ્દથી 'સમર્થપદોનો' એવો અર્થ સમજવો જોઈએ. સૂત્રમાંનો સમર્થ શબ્દ સમાસની પ્રક્રિયાદશા જણાવે છે, પૂર્ણ થયેલા સમાસને નહિ. તેથી કાત્યાયન 'સમર્થાનાં પદવિધિઃ' એવા સૂત્રશબ્દો સમજીને સમર્થ પદોનો સમાસ થાય છે એ બાબત ઉપર ભાર મૂકે છે.
૫૦. અર્થાત્ સમર્થઃ પદવિધિઃ એવો સૂત્રનિયમ એક અથવા બે પદોને પણ લાગુ પડશે.
૫૧. સૂત્ર પદાત્ (૮.૧.૧૭)માં પદાત્ પદની અનુવૃત્તિ તિઙ્ઠાતિઙ્ઠઃ (૮.૧.૨૮)માં આ પ્રમાણે સમજાશે : સમર્થાત્ પદાત્ અતિઙ્ઠઃ પરસ્ય તિઙ્ઠઃ અનુદાત્તઃ ભવતિ (સમર્થ પદ પછી આવેલા તિઙ્ઠાત્ત પદ ગળી આવતા ક્રિયારૂપનો અનુદાત્ત થાય છે). તે જ પ્રમાણે કુત્સને ચ સુપિ અગોત્રાદૌ (૮.૧.૬૯)માં સુપિ અર્થાત્ પદે શબ્દ હોવાથી તેને સગતિઃ અગતિઃ અપિ તિઙ્ઠ અનુરાત્તઃ સમર્થે સુબન્તે (પદે)" (ગતિ સાથેના કે અગતિની સાથે નહિ તેવા ક્રિયારૂપ પછી 'નિન્દા' એવા અર્થવાળો અને ક્રિયારૂપ સાથે સમર્થ એવો શબ્દ આવે તો તે ક્રિયારૂપને અનુદાત્ત પ્રાપ્ત થાય છે) એમ સમજવામાં આવશે.
૫૨. ભેદ અને અભેદ એમ બંનેની વિવક્ષાનો સંભવ અહીં છે, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા મુજબ અભેદવિવક્ષાનો આશ્રય કરીને પ્રથમાનો નિર્દેશ કર્યો છે. (કૈયટ).
૫૩. પદનો અર્થ ગુણ માનનારને માટે ગુણનો સંબંધ અધિકરણ (આશ્રય) સાથે છે એમ સમજાય છે. તેમ પદનો અર્થ દ્રવ્ય (અધિકરણ) માનનારને માટે એક જ દ્રવ્ય (અધિકરણ)ના ધર્મો જુદા જુદા છે એમ માનવાનું થશે.
૫૪. (અ) સમાનાધિકરણેણ એવા પદને સૂ. ૨.૧.૪૯ સૂત્રના શબ્દોમાંથી લઈ તેની સૂ. ૩.૧.૫૭ સુધી અનુવૃત્તિ માની 'સમાનાધિકરણ પદોનો સમાસ થાય છે' એવો અર્થ થશે.
- (આ) સમાનાધિકરણેણ એટલે "સમાન અધિકરણવાળા શબ્દ સાથે" અર્થાત્ "વિશેષણ સાથે સમાનાધિકરણ વિશેષ્યનો સમાસ થશે." જુઓ વિશેષણ વિશેષ્યેણ બહુલમ્. (૨.૧.૫૭).
૫૫. આ શબ્દોનો અર્થ છે 'કોઠાર'.
૫૬. બંનેનો અર્થ 'નોકર' થાય છે. આવો સમાસ શિષ્ટાએ સ્વીકાર્યો છે.
- આધિવિમર્શ : ૧૯૭૮ : ૧]

૫૭. દર્શનીયા: માતા એવા શબ્દોનો સમાસ કરતાં એ વાત ધ્યાનમાં રહે કે તેમાં દ્રવ્ય સમાન નથી. દેખાવડી છાકરી એક દ્રવ્ય છે અને તેની માતા 'પ્રીતુ' દ્રવ્ય છે. તેથી ત્યાં સામાનાધિકરણ્ય નથી. આ રીતે વિચારતાં 'દર્શનીયામાતા' એનો સમાસ થશે નહિ.
૫૮. તેથી દર્શનીયાયા: માતા એવા સમાસ કરતાં અદિત્ય એવું તત્ત્વ સમાન છે એમ માનીને સામાનાધિકરણ્ય માનવામાં આવે તો તે યાગ્ય નથી.
૫૯. દ્રવ્ય અર્થાત્ પદાર્થ. દર્શનીયાયા: માતામાં દર્શનીયા (દેખાવડી છાકરી) અને માતા (માતા) એમ બે દ્રવ્ય છે, તેથી ત્યાં સામાનાધિકરણ્ય નથી, પરંતુ વીર: પુરુષ: માં દ્રવ્ય સમાન છે પણ યુગ્મ યુદ્ધ યુદ્ધ એ: તેથી ત્યાં સામાનાધિકરણ્ય છે, તેથી સામર્થ્ય પણ છે. વાસ્તવમાં વાર્તિક ૨૦ માંનું 'અસમર્થ નદિ દોવાથી' એવું કારણ જણાવે નથી.
૬૦. 'વિષ્ણુપુરાણ' (૩.૫.૨ થી ૨૭)માં યાગવલ્ક્યે યજુર્વેદ પાંચા દેવો પરંતુ વૈશંપાયનના કહેવાથી જાદાર કાઢી નાખ્યા એવા પ્રસંગનું આદી સૂત્રન હોય તેમ સમજાય છે.
૬૧. સૂત્ર ૮.૩.૪૪ જાણાવે છે કે સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તો દમ્બ અને હસ ના નેનો કંઠય અથવા આખડય વ્યંજન આવતાં જુ યાય છે.
૬૨. પતંજલિ આદી પાણિનિના પૂર્વાપરપ્રથમચરમઞ્જધન્યમમાનમયમયમવીરાશ્વ એવા સૂત્ર (૨.૧.૫૮)ને દ્વંકાવીને તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. 'પૂર્વ', અપર, પ્રથમ, ચરમ, જ્ઞાન્ય, સમાન, મધ્ય, મધ્યમ અને વીર એવાં પદોનો સમાનાધિકરણ પદો સાથે વિકલ્પે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે એવો આ સૂત્રનો અર્થ છે.
૬૩. આદી જીન્તે અર્થ રજૂ કરતાં ભાષ્યકાર સમાવેશ કરવો અને સમાવેશ ન કરવો એમ બે જાણતોને સ્પષ્ટ કરવા વાક્યભેદ કરીને આ વાર્તિકને સમજાવે છે.
૬૪. 'કુ, ગતિસંજ્ઞક અવ્યયો અને પ્ર. પ્રરા વગેરે ઉપસર્ગો પ્રથમાન્ત શબ્દો સાથે સમાસમાં જોડાય છે' એવો આ સૂત્ર (૨.૨.૧૮)નો અર્થ છે.
૬૫. સૂત્ર ૨.૨.૧૮ માંના પ્રાદિ પદમાં સુ અને અતિ એના ઉપસર્ગો આવી નય છે. આ ઉપસર્ગોથી જનતા સમાસોમાં કોઈ ક્રિયારૂપ લુપ્ત થતું નથી અને તેમાં કોઈ ક્રિયારૂપની મદદ વિના પણ પદો સમર્થ જનતાં હોવાથી સમાસ થાય છે. સૂ. ૨.૨.૧૮ નિષ્કૌશામ્બિ: અને નિર્વારાણસિ: જેવા સમાસપ્રયોગો માટે ઉપયોગી થશે નહિ, કારણ કે સમાસમાં પદો પરસ્પર સમર્થ નથી. પરિણામે 'લુપ્તાસ્થેષુ ચ' એવું વાર્તિક (૨૩) કરવું પડશે.
૬૬. વૃત્તિસૂત્રવચનપ્રામાણ્યાત્ : (૧) વૃત્તિસહિત સૂત્રવચનના પ્રામાણ્યને કારણે, (૨) વૃત્તિ સૂત્રવચન પ્રામાણ્યાત્ એવો પાઠ સ્વીકારીને 'સૂત્રવચનના પ્રામાણ્યને કારણે વૃત્તિ અર્થાત્ સમાસ થાય છે એવો નાગેશે સૂચવેલ જીન્તે અર્થ' યોગ્ય લાગે, છતાં ભાષ્યમાં અન્ય સ્થળે (મહાભાષ્ય, ૨.૨.૨૪, વા. ૧૮)

સૂત્રના અર્થમાં ઘૃત્તિસૂત્ર શબ્દ વપરાયો હોઈ 'ઘૃત્તિ સાથેનું સૂત્ર(વચન)' એવો અર્થ બંધ બેસશે.

૬૭. આ વાર્તિકો (૨.૨.૮, વા. ૩, ૪)નો અર્થ છે : "કુ, આહ્, સુ, અતિ, દુર, અને ગતિ સંજ્ઞક અવયવોનો સમર્થ પદો સાથે સમાસ થાય છે એવા નિયમ વચનને કારણે" અને "પ્ર વગેરે ઉપસર્ગોનો 'ક્ત' પ્રત્યયાન્ત શબ્દો સાથે સમાસ થાય છે તેવા વચનને કારણે."
૬૮. આ બીજા અર્થદર્શનમાં નિર્દ ઉપસર્ગનો 'નિષ્કાન્ત' એનો અર્થ બીજા પદ સાથે સમર્થ હોઈ સમાસ થશે.
૬૯. "ચાર પદોનો એક સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ કરવાનો હોય તો છેલ્લું ઉદ્ગાર એવું પદ હોઈ માત્ર નેષ્ટના 'ઋ' (સૂ. ૬.૩.૨૫ પ્રમાણે) આનંદ આદેશ થશે. બે-બે પદોનો દ્વન્દ્વ સમાસ કરતાં પોતું એવું પદ અંતે હોઈ હોતૃના ઋને આનંદ આદેશ થશે; બીજા જોડકામાં નેષ્ટના ઋને થશે અને ત્રીજા જોડકામાં હોતાપોતૃમાં પોતૃના ઋને થશે." (કૈયટ).
૭૦. સૂત્ર ૨.૨.૨૪ અનેક અન્યપદાયે ઉપરની 'કાશિકા' ઘૃત્તિમાં 'આવા (શિવ) સાથે પર્વતરાજની દીકરી (પાર્વતી)ને કેમ પરણાવવામાં આવી' એવા અર્થનું સુભાષિત મળે છે. આ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં પણ સમાસો અંગે ચર્ચા પ્રાપ્ત થાય છે.
૭૧. પૂર્વા શાલા પૂર્વશાલા એમ પહેલાં બે પદોનો સમાસ (સૂ. ૨.૧.૫૮ પ્રમાણે) થયો, પછી પૂર્વશાલા પ્રિયા અસ્ય એમ બહુવ્રીહિ થયો. અહીં પૂર્વશાલાનો આકાર ઉદાત્ત છે તે પૂર્વશાલાપ્રિયઃમાં ચાલુ રહ્યો. ત્રણ પદોનો સમાસ એક સાથે કરવામાં આવે (જેમ કે પૂર્વા શાલા પ્રિયા અસ્ય) તો પૂર્વ શબ્દમાં આધુદાત્ત, જે ક્વિદસૂત્ર ૨.૬ના નિયમ પ્રમાણે થયો હતો તે બહુવ્રીહિમાં ચાલુ રહેશે.
- તે પ્રમાણે પચ્ચગવપ્રિયઃમાં પચ્ચ ગાવઃનો પચ્ચગવમ્ એમ બે પદોનો સમાસ કરતાં સમાસાન્ત ટચ્ (અ) પ્રાપ્ત થાય (સૂ. ૫.૪.૯૨ પ્રમાણે). એ પછી પચ્ચગવં પ્રિયં અસ્ય એવો બહુવ્રીહિ થશે. બે ત્રણ પદોનો બહુવ્રીહિ કરવામાં આવે (જેમ કે પંચગાવઃ પ્રિયાઃ અસ્ય) તો ટચ્ (અ) પ્રાપ્ત થશે નહિ.
- તે પ્રમાણે ખાદિરેતરશમ્યમ્ માં ઇતરા શમ્યા ઇતરશમ્યા એમ બે પદોનો સમાસ પહેલાં થાય છે અને પછી ઇતરશમ્યા સાથે ખાદિરીનો બહુવ્રીહિ થશે (જેમ કે ખાદિરેતરશમ્યમ્) અને તેમ કરતાં સૂ. ૬.૩.૩૪ પ્રમાણે ખાદિરીનો પુ'વદ્ભાવ થઈ ખાદિર થશે. બે એક સાથે ત્રણ પદોનો બહુવ્રીહિ સમાસ (ખાદિરી ઇતરા શમ્યા અસ્ય) કરવામાં આવે તો શમ્યા પદ ખાદિરી પછી આવતું ન હોવાને કારણે પુ'વદ્ભાવ થશે નહિ.
૭૨. અહીં 'વિપ્રતિષેધ'નો અર્થ જુદી રીતે સમજવાનો છે. "બે નિયમો વચ્ચે વિરોધ હોય તો 'અષ્ટાધ્યાયી'માં સૂત્રક્રમમાં પછી આવતો નિયમ સ્વીકારવો" એવો અર્થ અહીં સમજવાનો નથી, પરંતુ (૧) અંતરંગનિયમ અને બહિરંગ નિયમ વચ્ચેના વિપ્રતિષેધમાં અંતરંગ નિયમને સ્વીકારવો, અથવા (૨) નિમિત્ત-

- સ્વર અને નિમિત્તસ્વર વચ્ચેના વિપ્રતિષેધમાં નિમિત્તસ્વર સ્વીકારવો-એમ સમજવાનું છે. પૂર્વત્વપરત્વદષ્ટિએ અન્તોદાત્ત અંગેનો નિયમ (૬.૧.૨૩૩) પહેલો છે અને પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વરનો નિયમ (૬.૨.૧) પછીનો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અન્તોદાત્ત અંગેનો નિયમ અંતરંગ છે અને પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર અંગેનો નિયમ બહિરંગ છે.
૭૩. 'પૂર્વશાલા પ્રિયા અસ્ય' એવો ત્રિપદ બદ્ધત્રીદિ કરવામાં આવતાં તે તત્પુરુષ સમાસનું નિમિત્ત બનશે કારણ કે ગુ. ૨.૧.૫૧ પ્રમાણે તત્પુરુષ થશે. તેથી તત્પુરુષ નિમિત્તી થશે અને તેનો સ્વર નિમિત્તસ્વર થશે અને બદ્ધત્રીહિનો સ્વર નિમિત્તસ્વર થશે. પૂર્વશાલાપ્રિયઃ એ સમાસમાં લાનો આ નિમિત્તીનો સ્વર છે ત્યારે પૂર્વશાલાપ્રિયઃ એ સમાસમાં પૂ માંનો ઊ નો ઉદાત્ત સ્વર નિમિત્તસ્વર છે.
૭૪. દ્વિગુ સમાસના પ્રથમ પદ પછી અ સિવાયનો હ્રસ્વ સ્વર, કાલવાચક શબ્દ અને કાલ, કપાલ, મગાલ, શરાવ એવા શબ્દો આવ્યા હોય તો તે પ્રથમ પદનો મૂળ સ્વર કાયમ રહે છે.
૭૫. પૂર્વશાલાપ્રિયઃ એ સમાસમાં પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર કરવો કે અન્તોદાત્ત કરવો એવા વિવાદમાં અન્તરંગકાર્યને બળવાન માની અન્તોદાત્ત કરવો એમ નક્કી થયું. વાર્ત્તિકકાર આ ચર્ચામાં ઉમેરો કરતાં જણાવે છે કે નિમિત્તસ્વર (બદ્ધત્રીહિનો સ્વર) કરતાં નિમિત્તસ્વર (તત્પુરુષનો સ્વર) બલવત્તર છે એવો નિયમ કરવો, પરંતુ વિચાર કરતાં તેમને લાગ્યું કે આણું વાર્ત્તિકવચન કરવાની અહીં જરૂર નથી. પાણિનિસૂત્ર યુક્તારોહ્યાદયશ્ચ (૬.૨.૮૧)માં એકશિત્તિપાત્ એનું પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વરવાળું પદ ઉલ્લેખાયું હોવાને કારણે નિમિત્તસ્વર બલવત્તર છે એમ જ્ઞાપિત થશે. પતંજલિ આ વાત સ્વીકારતા નથી. તેમને મતે એકશિત્તિપાત્ ના ઉલ્લેખથી કશું પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી નિમિત્તસ્વરબલિયસ્ત્વ અંગે વિશેષ વાર્ત્તિક વચન જરૂરી છે.
૭૬. બદ્ધત્રીહિને કારણે પ્રાપ્ત થતા સુસૂક્ષ્મ...ના સુ માંના ઉનો પ્રકૃતિસ્વર બહિરંગ બને છે અને સુસૂક્ષ્મ એવા અવયવ તત્પુરુષનો સ્વર અન્તોદાત્ત અંતરંગ બને છે. તેથી તે બલવત્તર બનશે.
૭૭. અધિકં શતં વર્ષાણિ यस્ય એવા વિગ્રહવાળા અધિકશતવર્ષઃ સમાસમાં અધિકશત એવો અવયવ તત્પુરુષ હ્રગન્ત નથી, તેથી હ્રગન્ત... દ્વિગૌ (૨.૨.૨૬)સૂત્ર ત્યાં અસરકારક નહિ બને. પરિણામે વાર્ત્તિક ૩૧નો તસ્યાન્તો-દાત્તત્વં વિપ્રતિષેધાત્ એવો નિયમ લાગશે; તેથી અધિકશતવર્ષઃ એવો અવયવ-રૂપ તત્પુરુષના (તમાંનો અના) અન્તોદાત્ત સ્વરવાળો સમાસ થશે. પણ અહીં આવો સમાસ ઇષ્ટ નથી. અધિકશતવર્ષઃ એવો (અધિકમાંના અ)ના પૂર્વપદપ્રકૃતિસ્વર વાળો સમાસ ઇષ્ટ છે.
૭૮. સમાસાન્ત ઢવ પ્રત્યય પ્રાપ્ત થતાં અધિકષષ્ટિવર્ષને બદલે અધિકષષ્ટવર્ષ એવો અસ્વીકાર્ય સમાસ થશે.

સંપાદકીય

ભાષાવિજ્ઞાનનું ગુજરાતી સામયિક શરૂ કરવું એ ચોખ્ખું સાહસ જ નહીં, દુરસાહસ હોવાનું પણ સહેજે ગણી શકાય. વિષય વિશિષ્ટ, વ્યાપક વર્ગના રસનો નહીં, તેમ તેના જાણકારો અને અભ્યાસીઓ આપણે ત્યાં ગણ્યાગાંઠ્યા. આમ છતાં એ સાહસ આદર્યું છે ત્રણચાર દૃષ્ટિથી; એ દ્વારા, પ્રબળ વેગે વિકસી રહેલા અને ખીજી અનેકાનેક વિદ્યાશાખાઓ પર ફેલાયે જતા ભાષાવિજ્ઞાનની ગતિવિધિથી જિજ્ઞાસુઓને કાંઈક પરિચિત રાખી શકાય, આ વિષયમાં આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં થયેલા (અને અદ્યતન વિચારણાના સંદર્ભમાં પણ અસાધારણ મૂલ્યવાન) કાર્યની સાથે અનુસંધાન સ્થાપી શકાય, ગુજરાતી અને ઇતર ભારતીય ભાષાઓને લગતાં અર્વાચીન સંશોધનોની થોડીક જાણકારી પ્રસ્તુત કરી શકાય અને ગુજરાતી ભાષાને લગતી સિદ્ધાન્ત તેમ જ વ્યવહારના રસની બાબતોની ચર્ચાવિચારણા કરી શકાય.

આપણા સમયમાં ભાષાવિજ્ઞાનમાં પ્રગટેલું અસાધારણ ચેતન તેની દિનપ્રતિદિન ફૂટતી નવનવી શાખાઓ દ્વારા પણ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે. વર્ણનાત્મક અને સાધક ('જનેરટિવ'), વાક્યવિચારપરક અને અર્થવિચારપરક, બંધારણપરક અને કાર્યવ્યાપારપરક વગેરે ભાષાવિચારના વિવિધ અભિગમો, મનોવિજ્ઞાન, સંસ્કૃતિવિજ્ઞાન, સાહિત્યમીમાંસા, તર્કશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, સંકેતવિજ્ઞાન વગેરે ક્ષેત્રોની સાથે ભાષાવિજ્ઞાનનો સહયોગ કે ભાગીદારી—આ પ્રકારે અનેક દિશાઓમાં અત્યારે ઘણું જ રસપ્રદ કાર્ય થઈ રહ્યું છે. સાહિત્યમીમાંસામાં શૈલીવિચાર કેન્દ્રવર્તી બન્યો છે અને તેથી ભાષાનું બંધારણ અને કાર્યપ્રવર્તન, તેનું વાક્યતંત્ર અને અર્થતંત્ર વગેરેની અદ્યતન વિચારણાથી અજાણ રહેવાનું સમકાલીન વિવેચકને પરવડે તેમ નથી—જે તેણે પોતાના વિવેચનનું પ્રામાણ્ય જાળવવું હોય તો. વળી નૂતન વિચારણાઓના સંદર્ભમાં એક તરફ સંસ્કૃતમાં થયેલા વ્યાકરણવિષયક કાર્યનું અને ભાષાવિચારનું પુનર્મૂલ્યાંકન થઈ રહ્યું છે, તો ખીજી તરફ હિંદી, ગુજરાતી વગેરે ભારતીય ભાષાઓનાં નવનવી દૃષ્ટિથી અધ્યયન થઈ રહ્યાં છે. ભાષાવિજ્ઞાનમાં થઈ રહેલા કાર્યનાં અનેક પાસાં એવાં છે, જે કેવળ બૌદ્ધિક રસનાં જ નથી, પણ આપણા વ્યવહારિક જીવન માટે પણ ભારે મહત્ત્વ ધરાવે છે.

પણ આની સાથે એ હુકમીત પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આ વિષયની જાણકારી અને કોયે રસ ધરાવનાર તથા તેમાં અધ્યયન-અધોધન કરનાર બહુ થોડા જાણ આપણે ત્યાં છે. આથી 'ભાષાવિમર્શ' મારફતે મુખ્યત્વે તો અન્યત્ર થઈ રહેલા મહત્વના કાર્યોના દોષને, અનુવાદ, અવલોકન વગેરે દ્વારા પરિચય—ધ્યાનપૂર્વક તે વિદ્યાર્થી કલાને પરિચય—કરાવવાથી વિશેષ બહુ ઓછું થઈ શકશે. પણ એટલુંય સરખી રીતે કરી શકાય તો તેનું મધ્ય જેવુંતેવું નથી. જાનની દરિદ્રતા એટલી તો ઓછી થશે જ. આથી એ પણ નોંધવું ઘટે છે કે આ પ્રકારનું વિશિષ્ટ વિષયનું ત્રિમાસિક શરૂ કરવાનું શક્ય બન્યું છે તે વિદ્વાન અધ્યાપક શ્રી નગીનદાસ પારેખે સાહિત્ય પરિષદને રૂ. ૧૧,૦૦૦ નું દાન આપ્યું તેને જ આભારી છે.

આવું મર્યાદિત કાર્ય પણ આ વિષયના ઝીં અભ્યારીઓની સહાય અને સહકારથી જ સાધી શકાય. એ સહાય અને સહકાર મળી રહેવાના ભરોસે જ 'ભાષાવિમર્શ' શરૂ કરવાનું જોખમ ખેડવા જેવું માન્યું છે. 'ભાષાવિમર્શ'માં ભાષાવિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનાં સંદ્ધાન્તિક તેમ જ વ્યાવહારિક પાસાંને લગતાં તથા ગુજરાતી અને સંલગ્ન ભારતીય ભાષાઓને લગતાં અભ્યાસલેખા, પ્રશ્નચર્ચા, પુસ્તકોનાં સમીક્ષા-પરિચય વગેરેને અવકાશ રહેશે.

પ્રસ્તુત અંકમાં અન્ય લેખો ઉપરાંત પાણિનિના વ્યાકરણ 'અષ્ટાધ્યાયી' ઉપરના પતંજલિના ભાષ્યમાંથી સમાગ્રવિચારણાને લગતા એક અંશનું ભાષાંતર આપેલું છે. ભારતીય વ્યાકરણસાહિત્ય ધ્યાન વિપુલ અને સમૃદ્ધ છે. 'માનવબુદ્ધિનું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્મારક કહીને અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ પાણિનિવ્યાકરણનું ગૌરવ ક્યું' છે. તલસ્પર્શી, તર્કબદ્ધ વિચારણા અને અત્યંત ચુસ્ત અને ચોક્કસ પદ્ધતિના ગુણોને લીધે ભારતીય વ્યાકરણનિરૂપણ (તેમ જ વ્યાકરણવિચાર)ની મૂલ્યવત્તા આધુનિકોને પણ પ્રતીત થતી જાય છે. પતંજલિના ભાષ્યનો આદીં અનુવાદિત અંશ સામાન્યપણે સમાસ પરત્વે અને વ્યાકરણવિચાર પરત્વે સારું એવું મહત્વ ધરાવે છે. વળી પાણિનિનું વ્યાકરણતંત્ર (૧) કેવળ વર્ણનાત્મક અભિગમ ધરાવે છે, કેવળ સાધક અભિગમ ધરાવે છે કે તે બંનેયનું—શબ્દના 'નિત્યપક્ષ' અને 'કાર્યપક્ષ'નું સંયોજન કરે છે? (૨) તે પ્રધાનપણે સ્વરૂપનિષ્ઠ છે, અર્થનિષ્ઠ છે કે એ બંનેય દૃષ્ટિબિંદુનો સમાવેશ કરે છે? (૩) દાર્શનિક દૃષ્ટિબિંદુ તેનું અંગભૂત છે કે તેના પર આરોપિત છે?—એવા એવા પ્રશ્નોની વિચારણા માટે પણ

સમર્થાક્ષિક ધણું ઉપયોગી છે. આ બાબતમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સમાસ પરના મહાભાષ્યના આક્ષિકાનું શિવરામ દત્તાત્રય જેશી (અને જે. એ. એફ. રૂડબર્ગન)નાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો તથા તેમનાં પ્રાસ્તાવિક જેવાં.

ભર્તૃહરિ, નાગેશ વગેરેની ભાષાવિષયક દાર્શનિક વિચારણા, મીમાંસા, ન્યાય, સાહિત્યશાસ્ત્ર વગેરેનો ભાષાવિચાર કે અર્થવિચાર વગેરેના સારભાગનો પરિચય પણ 'ભાષાવિમર્શ' દ્વારા યથાવકાશ પ્રસ્તુત કરવાનું લક્ષ્ય છે.

આ અંકના લેખક :

ભારતી મોદી : મ. સ. યુનિવર્સિટી ઓવ બરોડામાં ભાષાવિજ્ઞાન-વિભાગમાં અધ્યાપક.

સિતાંશુ યશશ્વંર : સાહિત્ય અકાદમી તરફથી તૈયાર થઈ રહેલા ભારતીય સાહિત્યના જ્ઞાનકોશના પ્રધાન સંપાદક. એમનાં પ્રકાશનો 'ઓડિસ્યસનું હૃલેસુ' (કાવ્યસંગ્રહ) (૧૯૭૬) અને 'સીમાંકન અને 'સીમોલ્લંઘન' (વિવેચનસંગ્રહ) (૧૯૭૭).

જયદેવ શુક્લ : ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્યભવનમાં સંસ્કૃત વિભાગમાં અધ્યાપક. તેમનાં વિવિધ પ્રકાશનોમાં 'પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રની પરંપરાનો ઇતિહાસ' (૧૯૭૫) અને 'મહાભાષ્ય (આક્ષિક ૧-૩) નો અંગ્રેજી અનુવાદ' (કે. વી. અબ્યંકરની સાથે) એનો સમાવેશ થયો છે. હાલ તેઓ ભર્તૃહરિના 'વાક્યપદીય'ના ગુજરાતી અનુવાદ પર કામ કરી રહ્યા છે.

કુમકુમનાં ૧૯૭૭નાં નવાં પ્રકાશનો

વિવેચનો, લેખો, નિબંધો, પ્રવાસ

નગીનદાસ પારેખ : ન હન્યતે	
[ખંગાળી લેખિકા શ્રીમતી મૈત્રીયાદેવીની નવલકથાનો અનુવાદ]	૨૦-૦૦
મનસુખલાલ ઝવેરી : દષ્ટિકોણ	૨૦-૦૦
ઉમાશંકર જોષી : ક્ષેત્રવણીનો કામિયો	૧૮-૦૦
ડૉ. રમણલાલ જોશી : વિનિયોગ	૧૫-૦૦
ડૉ. બિપિન ઝવેરી : અક્ષરની અભિવ્યક્તિ	૧૫-૦૦
ડૉ. ધીરૂ પરીખ : કાળમાં કોયાં નામ	૧૪-૦૦
પ્રો. બી. ડી. દક્ષીણા : સંચિત	૬-૦૦
વિષ્ણુકુમાર પંડ્યા : ઇંગ્લેન્ડમાં ૪૫ દિવસ અને બીજા લેખો	૧૦-૦૦
સરોજ પાઠક : અર્વાચીના	૧૫-૦૦

કાવ્યસંગ્રહો

જયંત પાઠક : અનુનય	૭-૦૦
ઉશનસૂ : વ્યાકુલ વૈષ્ણવ	૭-૦૦
રામચંદ્ર પટેલ : મારી અનાગસી ઋતુ	૮-૦૦

નાટકો

રવીન્દ્ર ઠાકોર : નટશૂન્યમ્	૫-૫૦
શુકદેવ પંડ્યા : કુમાર નાટકો	૫-૬૦
રવોન્દ્ર ઠાકોર : પાંચ નટીશૂન્ય એકાંકી	૬-૦૦

ગુજરાતી ગ્રંથકાર શ્રેણી

નલિન રાવળ : પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૫-૦૦
શાંતિલાલ આચાર્ય : ડૉ. પ્રબોધ પંડિત	૧૦-૦૦
ધીરૂ પરીખ : રાજેન્દ્ર શાહ	૫-૦૦
જયંત ગાડીત : ન્હાનાલાલ	૫-૦૦
ધીરેન્દ્ર મહેતા : ડૉ. જયંત ખત્રી	૫-૦૦
ગુલાબદાસ ઓઝર : નર્મદ	૫-૦૦
હલસુખ માલવણિયા : પં. સુખલાલજી	૫-૦૦

કુમકુમ પ્રકાશન ૦ મામુનાયકની પોળ સામે ૦ ગાંધીરોડ

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

બાલગોવિન્દનાં વિશિષ્ટ પ્રકાશનો

સહજ : વાડીલાલ ડગલી

રૂ. ૧૦-૦૦

પરદેશનો નિવાસ, અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, પત્રકારનો વ્યવસાય, દેશ-વિદેશનો પ્રવાસ, ગદ્યલેખનનો અનુભવ-આ સૌ પરિબળોમાંથી 'સહજ'ની કવિતામાં વૈશ્વિક એવી આધુનિક સંવેદના પ્રગટ થાય છે.

વિશ્વનું યૌવન : નારાયણ દેસાઈ

રૂ. ૧૨-૦૦

વિશ્વની તરુણાઈનું વાતાવરણ અને એનું વિશ્લેષણ એ બંને વસ્તુ અહીં સુલભ થશે.

તદ્ભવ : હસિત હ. ખૂચ

રૂ. ૧૫-૦૦

સાહિત્યિક સિદ્ધાન્તો, સમર્થ સર્જકો અને વિશિષ્ટ કૃતિઓ વિશે અહીં ૨૧ વિવેચન-લેખો સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે.

ઈશુ ભાગવત : સ્વામી આનંદ

રૂ. ૬-૦૦

સ્વામી દાદાનો ગુજરાતી ભાષામાં લખવાનો આરંભ 'ઈશુનું બલિદાન' પુસ્તકથી થયો હતો. તેમના જીવનનાં અંતિમ વરસોના પરિપાકરૂપે 'ઈશુ ભાગવત' ગુજરાતને મળે છે.

અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયા : મોહનભાઈ પંચાલ

રૂ. ૧૬-૫૦

શિક્ષણશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાનનો સમન્વિત સ્વાધ્યાય અહીં ૨૩ પ્રકરણોમાં રજૂ થયો છે.

સંત સેવતાં સુકૃત વાઘે : નારાયણ દેસાઈ

રૂ. ૬-૦૦

લેખકનાં આ સંસ્મરણો ક્યારેક રેખાચિત્રનું સૌન્દર્ય ધારણ કરે છે.

પ્રભુના કારણે : ઈશ્વરભાઈ પટેલ

રૂ. ૧૧-૦૦

મૂળ રેવ. ડેવિડ વિલ્કરસનના પ્રેરક લેખોનો રસાળ અનુવાદ.

બાલગોવિંદ પ્રકાશન, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧

ALWAYS INSIST ON RUSTOM FABRICS

- * "SANFORIZED" Poplins, Checks, Dyed Merc. Patto Shirtings.
- * Wash & Wear Dyed Poplins & Prints.
- * Fancy Screen Print, Poplins, Cambrics etc.
- * Rubia Cambric, Print Voiles etc.
- * 100% Polyester Printed Shirting and Dress materials.

RUSTOM MILLS

R. B. No. 131, AHMEDABAD - 380 001.

Grams : "Uplift"

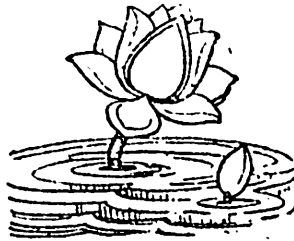
Tele. : 24327

Telex : 012-489

& 24428

જો શબ્દનો જયોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આખુંય વિદ્ય અંધકારમય બની જાય.

— ઈંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગોલેન, કલકત્તા - ૭૦૦ ૦૦૧

આર્ટ પ્રેક્ષક

જાહેરાતનું હૃદય

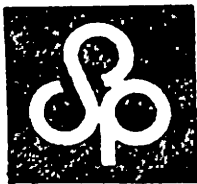
વિલોક્ષક

જાહેરાતનું મુખ્ય

બન્ને આકર્ષક જોઈએ

વૈજ્ઞાનિક અને ગ્રાહકલક્ષી

આર્ટવર્ક માટે

શિદ્ધી પ્રોસેસ સ્ટુડિઓ

ઝરિયા હાઉસ • દીનબાઈ ટાવર સામે

મીરજાપુર રોડ • અમદાવાદ. ફોન : ૨૬૫૩૫

નવજીવનનું નવીનતમ પુસ્તક

વિદેશ વસવાટનાં સંભારણાં — જિતેન્દ્ર દેસાઈ

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી વાડીલાલ ડગલી નોંધે છે એમ, ‘આ પ્રવાસકથા શુદ્ધિ અને હૃદય બંનેને સંતોષ પમાડે છે...કશું પાનાં ભરવા માટે લખ્યું નથી. ...આ પ્રવાસકથા ક્યારેક ક્યારેક તો સ્થળકાળના બંધનો ક્ષમાવી દઈ શુદ્ધ સાહિત્ય તરીકે વિહરે છે.’

કિંમત : રૂ. ૧૦-૦૦

ટપાલ રવાનગી અલગ

કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં પુસ્તકો

અબારનવાર	૨-૦૦
ઓતરાતી દીવાલો	૩-૦૦
ગાંધી પરિવારના જ્યોતિર્ધરો	૮-૦૦
જીવનચિંતન	૨-૫૦
જીવતા તહેવારો	૫-૦૦
જીવન પ્રદીપ	૭-૦૦
જીવન વ્યવસ્થા	૪-૦૦
પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ	૭-૦૦
ભજનાંજલિ	૫-૦૦
રવીન્દ્ર સૌરભ	૩-૮૦
માનવી ખંડિયેરો	૨-૫૦
સ્મરણયાત્રા	૭-૦૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૩-૦૦

અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો

મારું જીવનવૃત્તાંત ભા ૧-૨ - મોરારજી દેસાઈ	૩૨-૦૦
ગાંધીજી : જીવન અને વિચાર - આચાર્ય કૃપાલાની	૧૫-૦૦
એક સાધિકાની જીવનયાત્રા - મીરાંબહેન	૧૨-૦૦
જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન (સંક્ષિપ્ત) - જવાહરલાલ નેહરુ	૮-૦૦
મારી જીવનકથા - રાજેન્દ્ર પ્રસાદ	૮-૦૦
મારી જીવનકથા - જુગતરામ દવે	૧૫-૦૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

પો. નવજીવન શાખા : ૧૩૦, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ-મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

જગતમાં એવું કાઈ જ્ઞાન નથી
જે શબ્દ સાથે સંકળાયેલું ન હોય.
જ્ઞાન માત્ર શબ્દ વડે અંતર્યામી બાસે છે.
—ભત્રૈહરિ

: શુભેચ્છક :

રૂપલ સિરેમિક્સ

મેન્યુફેક્ચરર ઓફ કપ સોસર
ફાયર બ્રીક્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રિક ઇન્સુલેશન

ઉદ્યોગનગર : વઢવાણ સીટી

નવજીવનનું નવીનતમ પુસ્તક

વિદેશ વસવાટનાં સંભારણાં — જિતેન્દ્ર દેસાઈ

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી વાડીલાલ ડોંગલી નોંધે છે એમ, ‘આ પ્રવાસકથા બુદ્ધિ અને હૃદય બંનેને સંતોષ પમાડે છે...કશું પાનાં ભરવા માટે લખ્યું નથી. ...આ પ્રવાસકથા ક્યારેક ક્યારેક તો સ્થળકાળના બંધનો ક્ષમાવી દઈ શુદ્ધ સાહિત્ય તરીકે વિહરે છે.’

કિંમત : રૂ. ૧૦-૦૦

ટપાલ રવાનગી અલગ

કાકાસાહેબ કાલેલકરનાં પુસ્તકો

અબારનવાર	૨-૦૦
ઓતરાતી દીવાલો	૩-૦૦
ગાંધી પરિવારના જ્યોતિર્ધરો	૮-૦૦
જીવનચિંતન	૨-૫૦
જીવતા તહેવારો	૫-૦૦
જીવન પ્રદીપ	૭-૦૦
જીવન વ્યવસ્થા	૪-૦૦
પ્રાસંગિક પ્રતિસાદ	૭-૦૦
ભજનાંબલિ	૫-૦૦
રવીન્દ્ર સૌરભ	૩-૮૦
માનવી ખંડિયેરો	૨-૫૦
સ્મરણયાત્રા	૭-૦૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૩-૦૦

અન્ય લેખકોનાં પુસ્તકો

માડું જીવનવૃત્તાંત ભા ૧-૨ - મોરારજી દેસાઈ	૩૨-૦૦
ગાંધીજી : જીવન અને વિચાર - આચાર્ય કૃપાલાની	૧૫-૦૦
એક સાધિકાની જીવનયાત્રા - મીરાંબહેન	૧૨-૦૦
જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન (સંક્ષિપ્ત) - જવાહરલાલ નેહરુ	૮-૦૦
મારી જીવનકથા - રાજેન્દ્ર પ્રસાદ	૮-૦૦
મારી જીવનકથા - જુગતરામ દવે	૧૫-૦૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

પો. નવજીવન શાખા : ૧૩૦, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ-મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

જગતમાં એવું કોઈ જ્ઞાન નથી
જે શબ્દ સાથે સંકળાયેલું ન હોય.
જ્ઞાન માત્ર શબ્દ વડે અંતર્યામી જાણે છે.
—ભવૃહરિ

: શુભેચ્છક :

રૂપલ સિરેમિક્સ

મેન્યુફેક્ચરર ઓફ કપ સોસર
ફાયર બ્રીક્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રિક ઇન્ડુલેશન

ઉદ્યોગનગર : વઢવાણ સીટી

નિશીથ પુરસ્કાર ગ્રંથમાળા

કવિતાસંગમ

મહારાષ્ટ્રમાં કલ્યાણ મુકામે ભરાતા
ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે એક કાવ્ય-અધ્યયન

૧. પુ. શિ. રેખ
૨. વિદ્યા કરંદીકર
- ૩ ગ્રેસ
૪. વસંત બાપટ
૫. મંગેશ પડગાંવકર
૬. નારાયણ સુર્વે
૭. આરતી પ્રભુ

અનુવાદક : ૧, ૫ સુરેશ દલાલ; ૨, ૭ જયા મહેતા; ૩ જગદીશ જોષી;
૪, ૬ વસંત જોષી

આ સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી કવિઓની રચનાઓના અનુવાદનું પ્રથમ સંપતક; દરેક
પુસ્તકનાં પૃ. ૬૪, ડેમી કદ, જાંચા કાગળ, સુધડ, છપાઈ, 'મારી કવિતા'
જેવા પરિચય-લેખ સાથે.

સેટની કિંમત રૂ. ૨૧, પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨૫ - પછી બજાર કિંમત રૂપિયા
૩૫ રહેશે.

ગ્રાહકો નોંધવાનાં સ્થળ : વોરા, આર. આર, ગૂર્જર, લોકમિલાપ, કુમકુમ,
ત્રિપાઠી, પ્રસાર (લાવનગર)

ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ પ્રકાશન

૨૬ સરદાર પટેલ નગર, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૬

● વૈદ્ય શ્રી શોભનનાં તદ્દન નવાં ચાર પુસ્તકો ●

- * અનુભવનું અમૃત ભાગ-૨ કિં. રૂ. ૮-૦૦
અત્યંત લોકપ્રિય થયેલા 'અનુભવનું અમૃત ભાગ-૧' પછી એના જ અનુસંધાનમાં બીજા ૬૦ ઉપરાંત દેસને પ્રમાણભૂત અને રસપ્રદ અહેવાલ આપતા આ પુસ્તકમાં રોગ્યરોગના અનેક હઠીલા, અન્ય ચિકિત્સા પદ્ધતિમાંથી પાછા ફરેલા કે મુશ્કેલીથી મટાડી શકાય તેવા લગભગ તમામ રોગોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. એનાં આશ્ચર્ય-જનક પરિણામો સૌ દોષ્ટના મનમાં આયુર્વેદ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને સન્માન વધારે એવાં છે.
- * દિવ્ય ઔષધિ ભાગ-૩ કિં. રૂ. ૫-૦૦
આ ભાગમાં અશ્વગંધા, આંબો, અશોક, કમળ, કેળ, કરંજ, શેર, ખેર, ખાખરો, કાંચનાર, અર્જુન, અરીઠી, ગુલાબ વગેરે અનેક ઔષધિઓનો પરિચય, એના ગુણદોષ તથા અનેક રોગોમાં થતા ઔષધીય પ્રયોગો સવિસ્તર આપ્યા છે. ભાષા સરળ અને સૌને સમજાય એવી છે.
- * સૌએ સમજવા જેવું કિં. રૂ. ૬-૦૦
બેળસેળ, સંહારક ઔષધોનો અતિરેક, ફેશન અને વિજ્ઞાનના નામે સમાજમાં ચાલતી આરોગ્ય માટે હાનિકર બાબતો તરફ ચેતવણી, આરોગ્ય ક્ષેત્રે સમજવા જેવી અનેક બાબતો પર પ્રકાશ પાડતું અપૂર્વ પુસ્તક.
- * તમે જ તમારા વૈદ્ય ! કિં. રૂ. ૨-૫૦
ત્રિકલા, હરડે, ત્રિકટુ, શિવાક્ષર, લવણભાસ્કર, હિંગાષ્ટક, સ્વાદિષ્ટ વિરેચન, શતાવરી, સૂંઠ, સુદર્શન વગેરે સર્વોપયોગી, સુપરિચિત અને રોગ્યરોગ ઉપયોગમાં લેવાતાં કુલ ૪૨ ચૂર્ણો બનાવવાની રીત, સેવનવિધિ, રોગવાર ઉપયોગ અને જરૂરી વિશેષ માર્ગદર્શન આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(આ ઉપરાંત બીજાં ત્રીસેક જેટલાં પુસ્તકો)

પ્રાપ્તિ માટે સંપર્ક સાધો :

અાયુ પ્રકાશન

- (૧) સ્પેક્ટ્રમ. ૨૧૧એ, ૨જો માળ, રિલીફ સિનેમા પાસે,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ ફોન : ૨૨૨૧૧
- (૨) ૬, હરસિદ્ધ એમ્પર્સ, બીજો માળ, ઈન્કમટેક્સ સર્કલ, આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪ ફોન : ૪૬૭૬૮

‘અભિરુચિ પ્રકાશન’નાં લોકપ્રિય પુસ્તકો

લેખક : વત્સલ વસાણી

(૧) અંતરનાં ઝરણાં (ભાગ ૧ લો)	કિં. ૧૨-૫૦
(૨) અંતરનાં ઝરણાં (ભાગ ૨ જો)	કિં. ૧૨-૫૦
(૩) અંતરનાં ઝરણાં (ભાગ ૩ જો)	કિં. ૧૬-૦૦

‘સંદેશ’ સપ્તાહિક પૂર્તિમાં અપૂર્વ લોકપ્રિય થયેલ પત્રકટારને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાની વાચકોની લાંબા સમયની માગને અનુલક્ષીને તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પુસ્તકો ઘણા અવકાર પામ્યાં છે.

લેખક : શોભન

(૧) ઉરસંવેદના	(કાવ્યસંગ્રહ)	૩-૦૦
(૨) મૌનના ભણુકાર	„	૫-૦૦
(૩) ગમતાં ગાઈગીત	(બાળગીતો)	૩-૦૦
(૪) અતૃપ્ત ઝંખના	(નવલકથા)	૧૭-૫૦

(તમામ મુખ્ય પુસ્તક વિક્રેતાઓને ત્યાંથી મળશે)

પ્રાપ્તિસ્થાન : અભિરુચિ પ્રકાશન

- ૨૧૧-એ, સ્પેક્ટ્રમ; રિલીફ સિનેમા પાસે;
- અમદાવાદ-૧, ફોન નં. ૨૨૨૧૧
- ૬-બીજો માળ હરસિદ્ધ એમ્પર્સ, આશ્રમ રોડ;
- અમદાવાદ-૧૪ : ફોન નં. ૪૬૭૬૮

મહેસાણા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.

ના એક લાખ વીસ હજાર દૂધ

ઉત્પાદકો તરફથી

‘ભાષા વિમર્શ’ ને

હાર્દિક શુભેચ્છાઓ

દૂધસાગર :

ગ્રોડિટ વર્ગ : અ

સ્થાપના : સને ૧૯૬૦

૧. ભરપાઈ થયેલ શેરભંડોળ રૂ. ૭૭,૮૩,૦૦૦.
૨. ૭૬-૭૭ ના વર્ષ દરમિયાન દૂધ ઉત્પાદકો પાસેથી ખરીદ કરેલ દૂધનો જથ્થો ૯ કરોડ ૯૭ લાખ કિલોગ્રામ.
૩. ૭૬-૭૭ ના વર્ષના અંતે મંડળીઓની સંખ્યા : ૬૭૮.

બા. ચુ. ભટ્ટ
જનરલ મેનેજર

મા. ર. ચૌધરી
ચેરમેન

રંગાઈનો કસબ અને આપણો સાંસ્કૃતિક પાટલો

મધુબલી

વિપજ્જીવિત ૬૨૧૧નો પરંપરાગત રિવાજ બારતમાં પેટી ફરપેટી આજસુધી જળવાયો છે. બિદારમાં ત્રિધીલા પાસે આવેલા મધુબનમાં આ વિપજ્જીવિતની અનુષ્ઠાન અઢાકારી અઠબંધ સજવાઈ છે. કાગઠમે આ વિપજ્જીવિત કપડાંના સોબન માટે રૂપાંરિત થયું અને “મધુબની ચિત્રશેલી” તરીકે પંકાયું.

મધુબની ચિત્રોમાં વપરાતાં રંગો કુદરતી પદાર્થોમાંથી બનાવવામાં આવતાં. કુસુમ પુષ્પ, લીલી દળદર અને બકુલ પુષ્પ રંગો માટે વપરાતા.

આને અતુલમાં — વિષ્ણુ વિષ્ણુ પ્રકારનાં રંગાઈના દ્રવ્યો (દાહજ) રાસાયણિક રીતે તૈયાર થાય છે. જેના થકી સુતરાક, રાજના, બેનના, રેરામી, આઈસિલકના તેમજ માનવ સર્જિત કિન્થેટિક કાપડથી માંડીને ચાનડા તથા કાગળ પર પણ સુંદર રંગકામ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત અતુલ દાઈ ઇન્ટરમીડિયેટસનું ઉત્પાદન કરે છે, જેની મજબૂતી દાહજ તથા સફેદને અધિક ઉજ્જવળ કરી દેનાર ઓપ્ટિકલ વ્હાઈટનીંગ એજન્ટ બનાવી શકાય છે.

“રંગે રાસાયણિક, આધુનિક સૌ થીકો સૌકો ‘અતુલ’ના સર્વોત્તમ રંગે સૌ ઠોષ મોહાવ”.

અતુલ — વિરલ રસાયણ સંકુલ

ધિ અતુલ પ્રોડક્ટ્સ લિ.

પો. ઓ. અતુલ, નિલ્લી વલસાડ.

PIN ૩૬૧૦૨૦ (ગુજરાત). ફોન. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪.

તાર : TULA અહલ, રેલેક્ષ ૦૧૮-૨૪૮.